

Mısır Kıraat Okulu'nun İnşa Süreci

The Building Process of the Egyptian Qirā'ah School

Lokman YILMAZ

Dr. Öğretim Üyesi, İzmir Katip Çelebi Üniversitesi,
İlahiyat Fakültesi Kıraat ABD,
Assist. Assoc. Prof. Dr., İzmir Katip Çelebi University,
Faculty of Theology, Department of Qiraat
lkmanyilmaz@gmail.com

ORCID: 0000-0002-4619-0159

DOI: 10.47424/tasavvur.1654516

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 10 Mart / March 2025

Kabul Tarihi / Date Accepted: 18 Mayıs / May 2025

Yayın Tarihi / Date Published: 30 Haziran / June 2025

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran / June

Atıf / Citation: Yılmaz, Lokman. "Mısır Kıraat Okulu'nun İnşa Süreci". *Tasavvur -*

Tekirdağ İlahiyat Dergisi 11/1 (Haziran 2025): 207-242.

<https://doi.org/10.47424/tasavvur.1654516>

İntihal: Bu makale, ithenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by ithenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/tasavvur> | mailto: ilahiyatdergi@nku.edu.tr

Copyright © Published by Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi,
İlahiyat Fakültesi / Tekirdağ Namık Kemal University, Faculty of
Theology, Tekirdağ, 59100 Turkey.

CC BY-NC 4.0



Öz

Bu çalışma, Mısır'ın Kur'an kıraati alanındaki gelişimini ve ekolleşme sürecini ele almaktadır. Sahâbenin farklı coğrafyalara yerleşmesiyle birlikte kıraat ilmi de yayılmıştır. Mekke, Medine, Kûfe, Basra ve Şam gibi şehirlerde erken dönemde kıraat okulları kurulmuştur. Mısır, başlangıçta diğer önemli merkezler kadar erken bir kıraat okulu oluşturmamıştır. Ancak, Mısır'da kıraat ilmine verilen önem ve Sahâbenin etkisiyle, farklı kıraatler uzun süre sorunsuz bir şekilde varlığını sürdürmüştür. 2./8. asrın ortalarından itibaren, Nâfi' kıraatini Mısır'a getiren Verş'in etkisiyle burada daha sistematik bir kıraat ekolü oluşmaya başlamıştır. Verş kıraati, Mısır'ın yanı sıra Kuzey Afrika ve Endülüs'te de yaygınlaşmıştır. 4./10. asırda Mısır kıraat okulu büyük ölçüde oluşumunu tamamlamıştır. Mısır, bu dönemde "kıraatçilerin kiblesi" olarak anılmaya başlanmıştır. Tolunoğulları, İhşîdiler ve Fâtımîler gibi Mısır'da hüküm süren devletler, kıraat faaliyetlerine destek vermişlerdir. Endülüs'ten gelen ilim talipleri için Mısır önemli bir durak olmuştur. Bu yönüyle Mısır kıraati, Endülüs kıraat okulunun temel kaynağı olmuştur. İlerleyen asırlarda, Moğol istilasıyla zayıflayan kıraat faaliyetleri, Endülüs (ve dolayısıyla Mısır) merkezli eserler sayesinde yeniden canlanmıştır. İbnü'l-Cezerî gibi önemli kıraat âlimleri bu birikim sayesinde yetişmiştir. Mısır'ın bu alandaki zenginliğinden dolayı "Kur'an Mısır'da okundu" sözü meşhur olmuştur. Bu çalışma, Mısır'ın kıraat tarihindeki rolünü ve önemini ortaya koyarak, bu alandaki bilgi birikimine önemli bir katkı sağlamayı amaçlamaktadır. Çalışma, ilk dört asrı kapsamakta ve konuyu doküman analizi yöntemiyle ele almaktadır. Neticede Mısır kıraat okulu, oluşumunu geç tamamlamış olsa da ilerleyen asırlarda tüm İslâm coğrafyasını etkileyecek düzeyde gelişme göstermiştir.

Anahtar Kelimeler: Kıraat İlmi, Kur'an, Okul, Mısır, Verş.

Abstract

This study deals with the development of Egypt in the field of Qur'anic qirā'ah and the process of schooling. With the settlement of the Companions in different geographies, the science of qirā'ah also spread. In the early period, schools of qirā'ah were established in cities such as Mecca, Medina, Kufa, Basra and Damascus. Egypt could not establish a school of qirā'ah as early as other

important centres. However, due to the importance given to the science of *qirā'ah* in Egypt and the influence of the Companions, different *qirā'ah* scontinued to exist for a long time without any problems. From the middle of the 2nd/8th century onwards, a more systematic school of *qirā'ah* began to form here under the influence of Varsh, who brought al-Naafi's *qirā'ah* to Egypt. Varsh's *qirā'ah* became widespread in North Africa and Andalusia as well as Egypt. By the 4th/10th century, the Egyptian school of *qirā'ah* had largely completed its formation. In this period, Egypt became known as the '*qibla of the Qur'anists*'. The states ruling in Egypt, such as the Tulunids, the Ikhshīdids and the Fatimids, supported the *qirā'ah* activities. Egypt was an important stop for the scholars coming from Andalusia. In this respect, Egyptian *qirā'ah* became the main source of the Andalusian school of *qirā'ah*. In the following centuries, *qirā'ah* activities, which were weakened by the Mongol invasion, were revived thanks to Andalusian (and therefore Egyptian) centred works. Important *qirā'ah* scholars such as Ibn al-Jazari were trained thanks to this accumulation. Because of Egypt's richness in this field, the saying 'The Qur'an was read in Egypt' became famous. This study aims to make a significant contribution to the accumulation of knowledge in this field by revealing the role and importance of Egypt in the history of *qirā'ah*. The study covers the first four centuries and deals with the subject through document analysis method. As a result, it is seen that the Egyptian school of *qirā'ah*, although it completed its formation late, showed a level of development that would affect the whole Islamic geography in the following centuries.

Keywords: The Science of Qirā'ah, Qur'an, School, Egypt, Varsh.

Giriş

"Kur'ân-ı Kerîm Hicaz'da nâzil oldu, Mısır'da okundu, İstanbul'da yazıldı."¹ cümlesi tüm İslâm coğrafyası tarafından bilinen bir darbımeseldir. Kur'an'ın Mekke ve Medine'de indirildiğinde bir tereddüt zaten yoktur. Anadolu coğrafyası ise hattatları ve enfes hat sanatı eserleri ile bilinmektedir. Üçlünün ortasında yer alan "Mısır'da okundu." ifadesinin hakkı ise o bölge halkı tarafından Kur'an'ın telaffuz ve tilâvetine hizmet ile verilmiştir.

¹ M. Uğur Derman, "Hat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/431.

Günümüz Mısır'ının dahi sokakları, dükkanları, mescidleri vs. güzel sesli hafızların/kâriilerin zengin nağmeli tilâvetlerine şahittir. Bu tablo Mısır'da Kur'an'ın lafzına verilen değeri ve kiraat kültürünün istikrar bulmuşluğunu ortaya koymaktadır.

İslâm şehirlerinde kiraatin okullaşmasından ziyade kültürleşmesi belki de üzerinde daha fazla durulması gereken hakikatlerdendir. Bu sayede çok geniş kitleler kiraat ilminin derin meselelerine vâkıf olmuş ve bu rutinin sadece sonraki nesillere değil farklı coğrafyalara da aktarılmasında rol oynamışlardır. Ancak okullaşma olmadan kültürleşmenin olmasını beklemek realiteye uygun düşmemektedir. Binaenaleyh -Mısır özelinde- inşası asırlarca süren kiraat okulu, kiraatin bir kültür olarak içselleştirilmesinde önemli rol oynamıştır.

İkame ve idame sürecinde her okulun kendine has sorunları bulunması doğaldır. Nil havzasının diğer bölgelere oranla göçlere daha kapalı olması, fetihlerin daha çok kuzeye ve doğuya doğru seyretmesi, hilâfet merkezine ve ilim merkezi olarak ilan edilen şehirlere uzaklığı, buraya resmî mushaf gönderilmemesi gibi faktörler Mısır'ın kiraat serencamının kendine has bir şekilde ilerlemesine neden olmuştur.² Örneğin, birçok sahâbînin buraya yerleşmesi ve kendi öğrendikleri usûle göre Kur'an öğretmesi Mısır için bir sorun teşkil etmemiştir. Ancak Kûfe ve Şam bölgesi sahâbesinin yetiştirdiği talebeler aynı cepheyi paylaşıırken kiraatleri sebebiyle birbirlerini tekfir edecek seviyeye gelmişlerdir. Bu olay neticesinde istinsah edilen mushaflar farklı şehirlere gönderilmiştir.³ Mısır'a bir mushaf gönderilmemesi bile burada bir kiraat sorunu olmadığını göstermeye kâfidir. Farklı kiraatlerle geç tanışmış olmak bir avantaj gibi görünse de neticede bölgedeki kiraatin okullaşmasını da bir hayli geciktirmiştir.

Bu çalışma Mısır'ın fethinden başlamak üzere kiraatin okullaşmasını tamamlayana kadarki zaman aralığına odaklanmakta, sürecin ilerleyişini, aktörlerini ve ürünlerini doküman analizi yöntemiyle ortaya koymayı hedeflemektedir. Ancak önemine rağmen -tespit edebildiğimiz kadarıyla-

² Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Cezerî, *Müncidü'l-mukri'în ve mürşidü't-tâlibîn* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1999), 26.

³ Ebü'l-Abbâs Ca'fer b. Muhammed b. el-Mu'tez el-Müstağfirî, *Fedâilü'l-Kur'ân*, thk. Ahmed b. Fâris (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1427), 1/352.

ülkemizde bu konuyla alakalı müstakil bir çalışma yapılmamış sadece bazı çalışmalarda başlık olarak temas edilmiştir. Arap dünyasında *Tabakâtü kurrâi'l-medreseti'l-Mısriyye* ve *Medresetü'l-kırâât fî Mısır* gibi (Kaynakça'da detayları verilen) bazı çalışmalara tesadüf edilmiş ancak bunların meseleye yüzeysel olarak temas ettikleri tespit edilmiştir. Bizim çalışmamızda sürece etki eden ilmî, siyasî ve sosyal meseleler de ele alınmıştır.

1. Rivâyet Döneminde Mısır'da Kıraat

Kıraat ilmi, tarihî seyri içerisinde bazı önemli noktalar göz önünde bulundurularak rivâyet, ihtiyâr, iştihâr ve tedvîn dönemleri şeklinde taksime tâbi tutulmaktadır. Bu taksimin ilk evresi rivâyet dönemi olarak isimlendirilmektedir. Hz. Peygamber'den kıraati alan sahâbe onu başka sahâbîlere ya da tâbiîne aktarmıştır. Tâbiînin de sonraki nesillere aktarması şeklinde devam eden süreç mezkûr şekilde tanımlanmakta ve kıraat imamlarının söz konusu kıraat rivâyetleri arasından tercihte bulunmasına kadar devam etmektedir. Her ne kadar keskin çizgilerle ayırmak mümkün olmasa da rivâyet döneminin sahâbe, tâbiîn ve tebeu't-tâbiîn şeklinde taksim edilmesi uygun olacaktır. Bu başlıkta -Mısır özelinde- adı geçen dönemler ayrı ayrı ele alınacak ve bölge kıraatine etki eden isimlerin/âmillerin tespiti yapılacaktır.

1.1. Sahâbe Dönemi

Hz. Peygamber'in vefatının ardından henüz on yıl geçmeden fethedilen Mısır, birçok sahâbînin durağı birçoğunun da uğrak yeri olmuştur.⁴ Bunların arasında ilk vahiy kâtibi kabul edilen Abdullah b. Ebî Serh (öl. 36/656-57),⁵

⁴ Sahâbeden Mısır'a yerleşen isimlerden bazıları için bk. Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf en-Nemerî İbn Abdülber, *el-İstîâb fî ma'rifeti'l-ashâb*, thk. Ali Muhammed el-Bicâvî (Beyrut: Dâru'l-Cil, 1412), 2/418; 3/883, 418; 4/1258; Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed İzzeddin İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-gâbe fî ma'rifeti's-sahâbe*, thk. Ali Muhammed Muavviz - Adil Ahmed Abdülmevcûd (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424), 1/541; 2/409; 3/528; 6/190; Sûsan bint Hasan, "Tabakâtü kurrâi'l-medreseti'l-Mısriyye min bidâyeti'l-karni'l-evvelî'l-hicrî ilâ nihâyeti'l-karni'r-râbi'i'l-hicrî", *Mecelletü'r-râsihûn* 9/4 (2023), 60-61.

⁵ Mustafa Fayda, "Abdullah b. Sa'd b. Ebû Serh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/130.

hafız, kârî ve kişisel mushaf sahibi Ukbe b. Âmir (öl. 58/678),⁶ -Mücâhid'in (öl. 103/721) "Onu dinleyene kadar benden daha iyi hafız yok sanırdım." dediği- Mısır valisi Mesleme b. Muhalled (öl. 62/682)⁷ gibi isimler de yer almaktadır. Her sahâbînin kendi öğrendiği kiraatı öğrettiği gerçeğinden hareketle Mısır coğrafyasının Kur'an tilâveti yanında kiraat ihtilafları ile de erken dönemde tanıştıkları neticesine varılabilir. Sahâbeye kendilerine öğretildiği şekilde okumaları emredildiği diğer bir ifadeyle tâbi olunması gerek bir sünnet (sünnetün mütteba'atün) olduğu için birinin diğerinin kiraatini tartışma konusu yapmadığı bilinmektedir.⁸ Bu sebeple sahâbe orada tedrise devam ederken avam arasında kiraat ihtilafları bağlamında ciddi bir tartışmanın varlığına dair nakillere tesadüf edilmemektedir. Aksine (yukarıda zikredilen) kiraatın sünnet olduğu ve öğrenildiği şekilde okunması gerektiği rivayeti Mısırlı kârilere müteşekkil (İbn Vehb>İbn Lehî'a>İbn Ebî İmrân) isnad ile yine oraya yerleşen tâbîlerden Urve b. Zübeyr'e (öl. 94/713) ulaşmaktadır. Dolayısıyla kiraat ihtilaflarının ihtilaf vesilesi yapılmaması gerektiği hususu Mısır örneğinde henüz tartışma başlamadan kaynağında nihayete erdirilmiştir. Mısır'ın fethinde ya da sonrasında burada bulunan diğer bazı sahâbîlerin isimleri şu şekildedir:

- Ebû Zer el-Gifârî (öl. 32/653)
- Ebû'd-Derdâ (öl. 32/652 [?])
- Zübeyr b. Avvâm (öl. 36/656)
- Mücâhid b. Cebr (sahâbî [öl. ?])⁹

⁶ Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali el-Askalânî İbn Hacer, *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*, thk. Adil Ahmed Abdülmevcûd - Ali Muhammed Muavviz (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415), 4/429.

⁷ İbn Abdülber, *el-İstiâb fî ma'rifeti'l-ashâb*, 3/1398.

⁸ Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim el-Fihri İbn Vehb, *el-Câmi'-Tefsîrû'l-Kur'ân*, thk. Miklos Muranyi (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2003), 3/35; Ebû Ubeyd el-Herevî el-Ezdî Kâsım b. Sellâm, *Fedâilü'l-Kur'ân*, thk. Mervan Atıyye vd. (Beyrut/Dımaşk: Dâru İbn Kesîr, 1995), 321; Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib el-Basrî el-Bâkullânî, *el-İntisâr li'l-Kur'ân*, thk. Muhammed İsâm el-Kudât (Amman/Beyrut: Dâru'l-Feth/Dâru İbn Hazm, 2001), 65.

⁹ Nebîl b. Muhammed İbrahim Âlu İsmail, *İlmü'l-kirâât -neş'etühû, etvâruhû, eseruhû fî'l-ulûmi's-şer'iyye-* (Riyad: Mektebetü't-Tevbe, 1421), 273; Nur Kübra Demirci, *Kiraat İlminin Endülü's'e İntikalinde Mısır Kiraat Âlimlerinin Etkisi* (Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Yüksek

- Muhammed b. Mesleme (öl. 43/663)
- Ebû Eyyüb el-Ensârî (öl. 49/669)
- Sa'd b. Ebû Vakkâs (öl. 55/675)
- Abdullah b. Amr (öl. 65/684-85)
- Abdullah b. Ömer (öl. 73/693)
- Cünâde b. Ebû Ümeyye (öl. 80/699)
- Süfyân b. Vehb (öl. 91/709).¹⁰

1.2. Tâbiîn Dönemi

Tâbiîn neslinin burada Kur'an talimi noktasındaki gayretleri de zikre değer bir konumdadır. Onlar sahâbeden aldıkları kıraat usûllerini, kendilerinden sonraki nesillere usûlî ve ferşî özelliklerini muhafaza ederek aktarmışlardır. Birçoğunun farklı diyarlardaki sahâbeden (ya da tâbiînin büyüklerinden) istifade ederek Mısır'a gelmeleri buradaki kıraat kültürünün inşasına katkı sunmuştur. Tâbiînin Mısır kıraatine etki eden âlimlerinden bazıları şunlardır:

Abdurrahman b. Ganm (öl. 78/697): Uzun süre kurrâ sahâbî Muâz b. Cebel'e (öl. 17/638) yol arkadaşlığı ve talebelik yapmıştır. Hz. Ömer'in emriyle Şam bölgesine görevlendirilmiştir. Mervan 64/684 yılında onu yanında Mısır'a götürmüş ve vefatına kadar burada kalmıştır.¹¹

Lisans Tezi, 2019), 73. Âlu İsmail ve ondan naklen Demirci, burada meşhur tâbiî (Benî Mahzûm'un azatlısı) Mücâhid b. Cebr'i işaret etse de onun Mısır'a geldiğine dair bir kayda ulaşılamamıştır. Aynı isimde Mısır'ın fethine katılan ve orada ikamet eden (Benî Gazevân'ın azatlısı) sahâbî ile karıştırılmış olması muhtemeldir. bk. İbn Hacer, *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*, 6/218.

¹⁰ Zikredilen isimler ve fazlası için bk. Ebû Muhammed Takıyyüddîn Ahmed b. Ali el-Makrîzî, *el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi-zikri'l-hutât ve'l-âsâr* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1418), 2/84-85.

¹¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Menî' el-Kâtib İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, thk. Muhammed Abdülkadir 'Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1410), 7/307; Abdülganî b. Abdilvâhid b. Ali el-Makdisî el-Cemmâilî, *el-Kemâl fî esmâ'i'r-ricâl*, thk. Şâdî b. Muhammed b. Sâlim (Kuveyt: el-Hey'etü'l-âmme, 1437), 1/362-363; İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-gâbe*, 3/382-383.

İkrime (öl. 105/723): İbn Abbâs, Ebû Hureyre, İbn Ömer gibi sahâbilerden arz yoluyla kıraat öğrenmiş ve İmam Ebû Amr'a (öl. 154/771) hocalık yapmıştır. Mısır'ın ardından Mağrib'e (Tunus'a) kadar gitmiştir.¹²

A'rec (öl. 117/735): Birçok sahâbeye arz usûlüyle Kur'an okuyan ve aynı usûlle İmam Nâfi'i okutan ayrıca Ebû'l-Esved ed-Düelî'ye (öl. 69/688) talebelik yapması sebebiyle kıraat vecihlerinin lügavî temellerine de hakim olan büyük tâbiî A'rec Mısır'ı (İskenderiye) yurt edinenlerdendir.¹³

Ebû Tu'me Hilâl el-Ümevî (öl. ?): Ömer b. Abdülaziz'in (öl. 101/720) mevlâsıdır. Medine kurrâsından iken daha sonra Mısır'a yerleşmiş ve burada Kur'an okutmaya devam etmiştir. Kendisinden bazı ferşi kıraat ihtilaflarına dair rivayetler nakledilmiştir.¹⁴

Abdurrahman b. Mülcem (öl. 40/661): Muâz b. Cebel'e talebelik yapan -Hz. Ali'nin katili- İbn Mülcem de bir dönem Mısır'da Kur'an okutanlardandır. Onun bu vazifeye atanmasının Hz. Ömer'in talimatıyla olduğu rivayet edilmektedir. Halife Ömer onun evinin mescide yakın olmasını ve insanlara Kur'an ve fıkıh öğretmesini istemiştir.¹⁵

Ebû Temîm el-Ceyşânî (öl. 77/696): Muâz'ın bir diğer talebesi olan Ebû Temîm el-Ceyşânî Yemen'de ondan Kur'an öğrenmiş, Mısır'ın fethine

¹² Ebû Saîd Abdurrahman b. Ahmed es-Sadeî el-Mısırî İbn Yûnus, *Târîhu İbn Yûnus es-Sadeî*, thk. Abdülfettah Fethî Abdülfettah (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1421), 2/149; Ebû Abdillâh Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehabî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr 'ale't-tabakâti ve'l-a'sâr*, thk. Tayyar Altıkulaç (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1995), 1/225; Ebû'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye fî esmâi ricâli'l-kırâât evle'r-rivâye*, thk. Ebû İbrahim Amr b. Abdullah (Kahire: Dâru'l-Lü'lü, 1438), 2/662.

¹³ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/330; Ebû'l-Fazl Celâleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara fî târîhi Mısır ve'l-Kâhire*, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim (b.y.: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabî, 1387), 1/345.

¹⁴ İbn Yûnus, *Târîhu İbn Yûnus es-Sadeî*, 2/262; Ebû'l-Kâsım Ali b. el-Hasen b. Hibetillâh ed-Dimaşkî İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, thk. Muhibbüddin Ebî Saîd Ömer b. Garâme el-Amravî (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1995), 74/98-100; Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1372), 9/398; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 4/64.

¹⁵ İbn Yûnus, *Târîhu İbn Yûnus es-Sadeî*, 1/314-315; M. Yaşar Kandemir, "Muâz b. Cebel", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/337.

katıldıktan sonra buraya yerleşmiş ve mukri olarak meşhur olmuştur.¹⁶ Zikredilen bu ve benzeri isimler Mısır'da Kur'an kıraat kültürünün yerleşmesin noktasında öne çıkan tâbiilerden bazılarıdır.¹⁷

1.3. Tebeu't-tâbiîn Dönemi

Mısır'a kıraatin bir ilim olarak gelmesi tebeu't-tâbiîn dönemine tekabül etse de bu dönemin başlarında henüz kıraatine tâbi olunan bir imamın varlığını söylemek pek mümkün değildir. Örneğin Amr b. el-Hâris (öl. 148/765)¹⁸ Medine'de (bazılarına göre Mısır'da) dünyaya geldikten ve Medine'nin büyük tâbiilerinden kıraat öğrendikten sonra Mısır müftüsü olmuştur. Kendisinden Kur'an öğrenmek için insanların evinin kapısında beklediği Amr'ın kıraatte takip ettiği bir imam kayıtlarda yer almamaktadır. Halbuki bu dönemde Nâfi' Mescid-i Nebevî'de ders vermektedir. Dolayısıyla belli bir imamın ihtiyarlarından oluşan kıraat aktarımının Mısır özelinde biraz daha ileri tarihlerde gerçekleştiği söylenebilir.

Mutlak müctehid kabul edilen Leys b. Sa'd'ın (öl. 175/791) İmam Nâfi'den (öl. 169/785) ders almak için özel olarak Mısır'dan Medine'ye giden ilk kişi olduğu zikredilmektedir.¹⁹ Onun 6/12. asırda bile seb'a tarikinde Nâfi'in râvileri arasında adının geçmesi bölge kıraatindeki yerini göstermeye kâfidir.²⁰ Bazı kaynaklarda Mısır'a Nâfi' kıraatini getirenin -daha geç dönemde- Abdurrahman b. Meysera (110-188/728-804) olduğu nakledilse²¹ de bu bilgi teyide muhtaçtır. Zira onun doğduğu tarihte Leys, hac vesilesiyle Medine'ye uğradığını ve halkın kıraatte imamının Nâfi' olduğunu gördüğünü

¹⁶ İbn Yûnus, *Târîhu İbn Yûnus es-Sadeft*, 1/283; Ebû Abdillâh Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaût (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985), 4/73-74.

¹⁷ Tâbiîn neslinden Mısır'da Kur'an kıraatine hizmet eden diğer isimler için bk. Âlu İsmail, *İlmü'l-kırâât*, 282-284.

¹⁸ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 6/353; Ebû Abdillâh Alâüddîn el-Bekcerî Moğultay b. Kılıç, *İkmâlü Tehzîbi'l-kemâl fi esmâi'r-ricâl*, thk. Muhammed Osman (Beyrut: Dâru'l-Küttübî'l-İlmiyye, 2011), 5/518; Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali el-Askalânî İbn Hacer, *Lisânü'l-mîzân*, thk. Abdülfettâh Ebû Gudde (Beyrut: Mektebü'l-matbuati'l-İslâmiyye, 2002), 7/324.

¹⁹ Âlu İsmail, *İlmü'l-kırâât*, 274.

²⁰ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr*, 3/1307.

²¹ Ebû'l-Hasan Ali b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî, *el-Mü'telif ve'l-muhtelif*, thk. Muvaffak b. Abdullah (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1406), 3/1337.

söylemektedir.²² Ayrıca Leys'in mevzubahis kiraati, kendisine nispet edilen kitabı üzerinden okutması ve hatta talebelerinin bizzat kiraatin sahibi Nâfi'e arz ederek teyit etmek gayesiyle Medine'ye seyahat ettiklerine dair bilgiler²³ birinci seçeneği daha güçlü kılmaktadır.

Leys'in çağdaşı ve talebesi olan Abdullah b. Vehb'in (öl. 197/813) ilmî serüveni de hocasının serüvenine benzer şekildedir. 144/762 yılından itibaren otuzu aşkın kere hacca gitmiş ve her gidişinde görüştüğü İmam Mâlik'in (öl. 179/795) en gözde talebesi olmuştur. Bu seyahatler vesilesiyle İmam Nâfi'den arz yoluyla kiraatini alan İbn Vehb Medine ekolünü en iyi bilenlerden olması hasebiyle sadece Mısırlıların değil Medinelilerin de Mâlik'ten sonra en güvenilir müracaat kaynağı olmuştur. Başka kiraatlere dair müktesebatına vâkıf olmadığımız İbn Vehb, Verş (öl. 197/812) öncesi dönemde Nâfi' kiraatini Mısır'da yayan ve oranın en meşhur kurrâlarını yetiştiren isimlerdendir.²⁴ Bu meyanda Nâfi' kiraatini Mısır'a taşıyıp yayan önemli isimlerden biri olarak aynı jenerasyona mensup Siklâb b. Şüneyne'nin (öl. 191/806) de zikredilmesi uygun olacaktır. O, Nâfi' kiraatini arz yoluyla kendisinden almış ve Verş'le beraber o kiraati Mısır'da okutmuştur. Ezrak, Yûnus b. Abdûlâ'lâ gibi tarik sahipleri onun talebelerindendir.²⁵

Yukarıda bahsedilen seyahatler vasıtasıyla Mısır ile Medine arasında sıkı bir köprü kurulduğu anlaşılmaktadır. Kiraatte Nâfi', fıkıhta ise İmam Mâlik etkisi²⁶ bu baği açıkça gösterse de hangisinin sebep hangisinin netice olduğunu tespit etmek zordur. Belki de söz konusu ilişkinin şekillenmesinde ikisinin de

²² Ebû Bekr Ahmed b. Musa b. el-Abbâs et-Temîmî İbn Mücâhid, *Kitâbü's-seb'a fi'l-kirâât*, thk. Şevki Dayf (Mısır: Dâru'l-Maârif, 1400), 1/62.

²³ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 3/739.

²⁴ Cemmâilî, *el-Kemâl fi esmâ'ir-ricâl*, 6/335-340; Ebû'l-Abbâs Şemseddin Ahmed b. Muhammed İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru Sâdır, 1398), 3/36-37; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/536-537; Saffet Köse, "İbn Vehb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/20/441.

²⁵ Ebû Abdillâh Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehabî, *Târîhü'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhir ve'l-a'lâm*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1424), 4/116; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/121-122; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 1/485; Yakup Yüksel, "Kiraatlerin Mâhiyeti ve Tarihi", *Mevzu – Sosyal Bilimler Dergisi* 5 (15 Mart 2021), 17.

²⁶ Şükrü Özen, "Leys b. Sa'd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/165-166.

eşit düzeyde etkili olduğu söylenmelidir. Zira ikisinin de birbirinin hem hocası hem de talebesi olduğu nakledilmektedir.²⁷ Mescid-i Nebevî’de iki âlimin ders halkalarının yan yana olması²⁸ Mısır’dan gelen talebelerin ikisine de kolayca ulaşmasına vesile olmuştur. Hocaların, talebeleri birbirlerine yönlendirmiş olmaları da imkân dahilindedir.

Aslında İmam Nâfi’, kıraat taliminde esnek davranan bir kişiliğe sahiptir. Râvisi Leys’in kıraatlerini ona okumak için gelen Ebû Dihye (öl. 186/802) onun bütün kıraatlere göre okuttuğunu görünce şaşkınlığını dile getirmiş, Nâfi’ ise “Sübhânallah! Kur’an’ın sevabından mahrum mu kalayım! Benden kıraatimi isteyen bütün kıraatlere göre okuturum.” demiştir. Ancak Ebû Dihye yine de Verş’in okuttuğu kıraatin aynısını talebelerine okutmuştur.²⁹ Bu durum Nâfi’in kendi tercihleri arasında yer alması da Verş’in ona arzı esnasında caiz olan kıraat vecihlerine göre okumasına müsamaha gösterdiği şeklinde yorumlanabilir.

Nâfi’ kıraatinin Mısır’da yayılmasından önce tâbiinin küçüklerinden Zür’a b. Süheyl es-Sekafî (öl. ?) gibi Kûfe kurrâsından olup Mısır’a yerleşen zatların varlığı bilinmektedir.³⁰ Muhtemelen onların etkisiyle İmam Hamza’nın (öl. 156/773) kıraati Kuzey Afrika’ya yayılmıştır. Hatta Muhammed b. Hayrûn’un (öl. 306/919) Nâfi’ kıraatini orada yaymaya başladığı zamanlarda ahalinin çoğunun Hamza kıraatine göre okuduğu, sadece bir kısım seçkin insanın Nâfi’ kıraatine vâkıf olduğu nakledilmektedir.³¹ Dolayısıyla Nâfi’ kıraatinin Endülüs’e kadar uzanan coğrafyaya yayılmasının Mısır’a kıyasla daha ileri tarihlere tekabül ettiği düşünülebilir. Burada Nâfi’ kıraatinin kök salıp yaygınlaşması ve diğer kıraatleri gölgede bırakmasında asıl rol sahibi olan Verş’e özel bir parantez ayrılması gerekmektedir.

2. Verş’in Mısır Kıraatindeki Yeri

²⁷ İbrâhim b. Ahmed el-Mârîğânî, *Delilü’l-hayrân ‘alâ Mevridi’z-zamân fi fenni’r-resm ve’z-zabt*, thk. Abdüsselam Muhammed el-Bekkârî (Kahire: Dâru’l-Hadîs, 2005), 54.

²⁸ Abdülhâdî Hamîtû, *Kırâetü’l-İmâm Nâfi’ ‘inde’l-meğâribe min rivâyeti Ebî Sa’îd Verş* (Fas: Menşûrâtü Vezâreti’l-Evkâf, 1424), 157.

²⁹ Zehebî, *Ma’rifetü’l-kurrâi’l-kibâr*, 1/333-334; İbnü’l-Cezerî, *Gâyetü’n-nihâye*, 3/739.

³⁰ İbn Yûnus, *Târîhu İbn Yûnus es-Sadeî*, 2/83-84.

³¹ Ebü’l-Velîd Abdullah b. Muhammed b. Yûsuf el-Kurtubî İbnü’l-Faradî, *Târîhu’l-‘ulemâi ve’r-rivâti li’l-‘ilmi bi’l-Endelüs* (Kahire: Matbaatü’l-Medenî, 1408), 2/112.

Bir realite olarak Âsım'ın (öl. 127/745) Hafs (öl. 180/796) rivayetinden sonra dünyada en çok okunan Verş kiraati/rivayetidir.³² Çok fazla ve farklı icra şekilleri taşıması sebebiyle kiraat ihtilaflarına değinilen meclislerde özellikle onun okuyuşundan örnekler verilmektedir.³³ Tam adı Ebû Saïd Osman b. Saïd b. Abdillâh el-Kıbtî olan Verş, aslen Kayrevanlı'dır. 110/728 yılında Mısır'da dünyaya gelmiştir. Hocası Nâfi'in kendisine verdiği Verş lakabıyla çağrılmayı istemiş ve bu şekilde meşhur olmuştur. Kiraat ilmi yanında Arapça ve nahiv konusunda da kendisini yetiştirmiştir. Sırf kiraat öğrenmek için Medine'ye Nâfi'in yanına giden Verş, bir ayda dört hatim yapmak suretiyle onun kiraatini öğrenip memleketine dönmüştür. Ömrünün bundan sonraki kısmını Mısır'da kiraat öğretmek geçirmiştir. Reisülkurrâlık makamı da kendisine tevdi edilen Verş, güzel sesi ve icrasıyla sadece yerleşik halka değil Kuzey Afrika coğrafyasının tamamından kendisine gelenlere de kiraat okutmuştur. Tedris ile geçen ömrü 87 yaşında Kahire'de hitama ermiş, Karâfetüssuğrâ Mezarlığı'na defnedilmiştir.³⁴

Verş'i kiraat ilmiyle işigal eden diğer zevâtan ayıran en önemli farklardan birisi de kiraatte tek hocasının bulunmasıdır.³⁵ Kaynaklar onun kiraatte hocası olarak Nâfi'den başka bir isim, süre bakımından da onun yanında geçirdiği bir aydan başka bir süre zikretmemektedir.³⁶ Dolayısıyla

³² Hasan Hüseyin Havuz, *Temel Tecvid Kuralları -Teyisr/Şâtibiyye ve Mukaddimetü'l-Cezeriyye Çerçevesinde-* (İstanbul: Kitap Dünyası, 2024), 20; Verş'in kiraatinin özellikleri için bk. Adem Çatal, "Nâfi' ve Kiraatinin Özellikleri", *On Dört Kiraat İmamı ve Kiraatlerinin Özellikleri*, ed. Ahmet Gökdemir (Ankara: İlâhiyât Yayınları, 2023), 23-27.

³³ Tayyar Altıkulaç, "Verş", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/63.

³⁴ Biyografisi için bk. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 9/295-296; Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr*, 1/323-326; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/632-633; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 1/485; Altıkulaç, "Verş", 43/63.

³⁵ Her ne kadar Verş'in farklı imamların kiraatlerini kendilerinden ahzettği bazı isimleri zikreden âlimler olsa da bk. Ebü'l-Kâsım Yûsuf b. Ali b. Cübâre el-Hüzelî, *el-Kâmil fi'l-kurrâat ve'l-erbaïne'z-zâide aleyhâ*, thk. Cemâl b. es-Seyyid b. Rifâi Şâyib (Kahire: Müessesetü Semâ, 2007), 215. bu bilgi kiraat tabakat kitapları telif eden âlimlerce makbul görülmemiştir. Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr*, 1/323; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/632.

³⁶ Detaylı bilgi için bk. Mehmet Emin Maşalı, *Verş ve Rivayeti* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1996), 30-31.

Verş'in -talebeleri aracılığıyla diğer vecihlerden haberdar olsa da- başka kıraatler hususunda mukri vasfını haiz olmadığı düşünülebilir.

Mezkûr kıraatin bölgede tekelleşmesinde Abbâsîlerin hilâfet merkezini Irak coğrafyasına kaydırmalarının da etkisi olduğu söylenebilir. Bu durum ilmî faaliyetlerin de oralarda yoğunlaşmasına sebep olmuştur. Mısır'ın Kuzey Afrika ve Endülüs için zorunlu tek meşhur güzergâh olması ve başka ilmî merkezlere mesafesinin uzaklığı diğer kıraatlerle tanışılmasına yeterince imkân tanımamıştır. Öyle ki, Huzâî'nin (öl. 408/1017) ifadesiyle durum şu şekildedir: "Mısır ve Mağrib (Kuzey Afrika) ahalisinin Verş'in Ebû Ya'kûb (Ezrak) (öl. 240/854) tariki üzere olduklarını, bundan başkasını da bilmediklerini gördüm."³⁷ Bölgede yaşanan bazı siyasî olaylar sebebiyle Medine ekolüne mensup âlimlerin yaşadıkları *mihne dönemi* onların okullarına daha sıkı şekilde bağlanmalarına sebep olmuş, mezheplerini gerektiğinde kılıçla toptan savunmuşlardır.³⁸ Onların Verş kıraatine sıkıca tutunmaları noktasında bu durumun da etkili olduğu söylenebilir.³⁹

3. Verş Sonrası 4/10. Asra Kadar Nâfi' Kıraati

Verş, İmam Nâfi'in yanında geçirdiği kısa ancak bereketli zaman diliminin ardından Mısır'a dönmüş ve ömrünün kalan kısmında (yaklaşık 42 yıl) tek kıraati sayısız talebeye öğretmiştir. Tedris faaliyetlerini *Makrau Verş* denilen mekanda (ya da usûlde)⁴⁰ devam ettiren âlim, zaman zaman ikamet mahalli olan Fustat'a yakın şehirlere yaptığı seyahatlerde de bu faaliyetlerini sürdürmüştür. Neticede geneli Mısır ve Kuzey Afrika orijinli talebelere

³⁷ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 4/171.

³⁸ Ebü'l-Fazl İyâz b. Mûsâ el-Yahsubî Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik ve takrîbü'l-mesâlik li-ma'rifeti a'lâmi mezhebi Mâlik*, thk. Muhammed Tâvî et-Tancî ve dğr. (Fas: Vizâretü'l-Evkâf, 1983), 1/26-27.

³⁹ Mısır-Endülüs arası coğrafyada kıraatin seyri için bk. Abdulhalim Başal, *Endülüs'te Kıraat İlmi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021), 76-104; Demirci, *Kıraat İlminin Endülüs'e İntikalinde Mısır Kıraat Âlimlerinin Etkisi*, 70-82.

⁴⁰ Bu ifadeyi Altıkulaç *ismi mekân* olarak düşünmektedir. bk. Altıkulaç, "Verş", 43/63; Ancak onun da atıfta bulunduğu kaynaktaki söz konusu ibare mekan değil mastar manasında kullanılmış olmalıdır. Çünkü ifadenin devamında Ezrak "Bana senin güzel gördüklerini değil Nâfi'in kıraatini (makraü Nâfi') okut." demektedir. bk. İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 4/181.

oluşan birçok isim kayıtlara geçmiştir. Bu noktada öne çıkan tariklerden bazılarının ismi zikredilmekle iktifa edilecektir.

-Abdullah b. Vehb el-Fehrî

-Dâvûd b. Ebû Tîbe (öl. 223/837)

-Ebû'l-Ezher Abdüssamed b. Abdurrahman (öl. 231/854)

-Ebû Ya'kûb Yûsuf b. Amr el-Ezrak

-Ebû Ca'fer Ahmed b. Sâlih (öl. 248/862)

-Yûnus b. Abdüla'lâ es-Sadeî (öl. 264/877)

-Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah el-Kurtubî (öl. ?).⁴¹

Yukarıda zikredilen isimlerin her biri Verş kiraatinin yayılmasında etkili olmakla birlikte kiraati ondan doğrudan alıp Endülüs Emevî Devleti emirlerinden Hakem b. Hişâm'ın (öl. 206/822) oğluna aktaran Ebû Abdullah el-Kurtubî erken dönemde Verş kiraatini mezkûr coğrafyaya taşınması açısından önem arz etmektedir.⁴² Bir diğer önemli isim ise daha önce zikredildiği üzere Kuzey Afrika bölgesinde neredeyse Verş'in diğer tariklerini unutturacak kadar meşhur olan Ezrak'tır. O, -zaman zaman farklı şehirlerde- hocasına tahkîk ve hadr üzere okumak sûretiyle yirmi hatim yapmış böylece Verş'in en meşhur tariki olmuştur. Hocasının kiraatine zaman zaman muhalefet etmesi bile bu şöhretin önüne geçememiştir.⁴³ Ezrak'ın Nâfi' kiraatini farklı hocalardan da okumuş olması⁴⁴ onun muhalefetlerinin sağlam zeminler üzerine bina edildiği kanaatine sevk etmektedir.

⁴¹ Ebû Amr Osman b. Saîd b. Osman ed-Dânî, *Câmi'u'l-beyân fi'l-kirââtî's-seb'i'l-meşhûre*, ed. M. Kemal Atik (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1420), 1104-1109; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 9/296; Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr*, 1/324; Ebû'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-kirââtî'l-aşr*, thk. Zekerîyya Umeyrât (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2011), 1/88-92; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/632; Âlu İsmail, *İlmü'l-kirâât*, 277; Maşalî, *Verş ve Rivayeti*, 37-40.

⁴² İbnü'l-Faradî, *Târîhu'l-ulemâi ve'r-ruvâti li'l-ilmi bi'l-Endelüs*, 2/8.

⁴³ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/94.

⁴⁴ Velid Meşhûr Abdüttevâb Fâris, "Medresetü'l-kirâât fi Mısır ve terâcimü kurrâihâ fi'l-kurûnî's-selâseti'l-ülâ", *Mecellütü'd-dirâsâti'l-arabiyye* 42/4 (2020), 1861.

Ezrak'ın bölgede belli bir kıraatin tekelleşmesindeki rolü tartışılmaz olmakla birlikte bunun kendi döneminde gerçekleşmediğini düşünmekteyiz. Zira kıraat tabakat kitapları arz yoluyla ondan kıraat alan sadece dört isimden bahsetmektedirler. Bunlar İsmail b. Abdullah en-Nehhâs (öl. 290/903 civarı), Muhammed b. Saîd el-Enmâtî (öl. ?), Mevvâs b. Sehl el-Meâfirî (öl. ?) ve Ebû Bekr Abdullah b. Mâlik b. Seyf'dir (öl. 307/919). Mezkûr isimler yanında onun derslerine kalabalık bir grubun (cemâ'atün) da iştirak ettiği söylenmektedir.⁴⁵ Ezrak'ın tariklerinden Nehhâs, Verş kıraatinin bölgede yaygınlaşmasında son derece önemli bir yere sahiptir. Onun kıraat okuttuğu talebelerinin birçoğu da kendisi gibi bu ilmin sembol şahsiyetleri arasında zikredilenlerdendir.⁴⁶ Endülüs'e kıraati -doğrudan Nâfi'den alarak ilk defa- getiren Gâzî b. Kays'ın (öl. 199/815) hükümranlılığı Ezrak'a da talebelik yapmış olan Abdüssamed b. Abdurrahman'ın gelmesiyle son bulmuş ve Verş kıraati orada hâkim kıraat haline gelmiştir.⁴⁷ Zamanının en büyük kıraat şeyhi olan uzun, ömrünü mukri olarak geçiren ve Zehebi'nin (öl. 748/1348) kıraat icazetinde adı geçen İbn Seyf'in⁴⁸ de Ezrak tarikinın yaygınlaşmasında etkili olduğu düşünülmektedir.

İbnü'l-Cezerî'nin (öl. 833/1429) kıraat tasnifi on imama ikişer râvi, her iki râviye ikişer tarik ve her iki tarike de ikişer alt tarik şeklindedir.⁴⁹ Bu tasnife göre Ezrak'ın tarikleri olarak Nehhâs ve İbn Seyf tercih edilmiştir.⁵⁰ Dolayısıyla kıraat taliminde alt tariklerin de dahil edildiği nakil sistemine ('Aşrû'l-kübrâ/Takrîb-Tayyibe) göre rivayet zinciri Nâfi'>Verş>Ezrak>Nehhâs ve İbn Seyf şeklinde olmaktadır.

Şekil 1. Nâfi' kıraatinin Ezrak merkezli rivayet seyri

⁴⁵ Zehebi, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr*, 1/373; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 4/180.

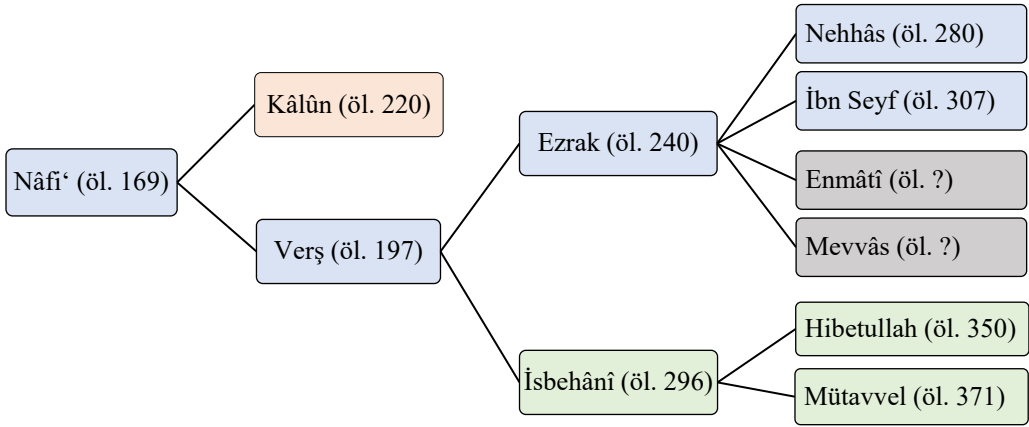
⁴⁶ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/526-528.

⁴⁷ Konuyla ilgili tartışmalar ve değerlendirmeler için bk. Başal, *Endülüs'te Kıraat İlmi*, 35-36.

⁴⁸ İbn Yûnus, *Târîhu İbn Yûnus es-Sadeî*, 1/284; Zehebi, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr*, 1/457-458.

⁴⁹ On kıraatin imam>râvi>tarik>alt tarik tabloları için bk. Recep Koyuncu, *Kıraat İlmi Takrîb Usûlü* (İstanbul: Haciveyisade İlim ve Kültür Vakfı, 2021), 196-201.

⁵⁰ Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Cezerî, *Takrîbü'n-neşr fi'l-kirâati'l-'aşr* (Medine: Mecma'u'l-Melik Fehd, 1433), 154-156; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/48-50.



Görüldüğü gibi Verş'ten sonraki asırda onun kıraati, başta Mısır olmak üzere Kuzey Afrika ve Endülüs coğrafyasının hâkim kıraati haline gelmiştir. Ahval böyle olunca ilk üç asırda diğer kıraatlerin Mısır'daki durumunun ne olduğu sorusu akla gelmektedir. Bu dönemde henüz şâz kıraat kavramının yeterli olgunluğa ulaştığı söylenemez. Dolayısıyla kıraatlerle ilgili yedi, on, on dört gibi bir sınırlandırmanın yapılması da mümkün olmamaktadır. Bundan hareketle Verş kıraatinin yaygınlaşıp kökleştiği zaman diliminde diğer kıraatlere, bu kıraatlerin tedris seyrine ve önde gelen temsilcilerine bir başlık açmak yerinde olacaktır.

4. İlk Üç Asırda Mısır'da Kurrâ ve Diğer Kıraatler

Mısır'ın kıraat ihtilaflarıyla sahâbe döneminde tanışmış olması doğal seyrin bir neticesidir. Çünkü Hz. Peygamber'in sohbetinde bulunmuş yüzden fazla ismin gelip geçtiği, birçoğunun da uzun süre ikamet ettiği bu şehirde⁵¹ tek bir kıraatin varlığını düşünmek imkân dairesinde değildir. Vaki böyle olmakla birlikte imamlarının tercihleri bağlamında bir kıraat okulunun oluşması daha geç dönemlere tekabül etmektedir. Mamafih kıraatlerin okullaşması noktasında ikinci asırda dört bölgenin adı öne çıkmaktadır. Bunlar Hicaz, Şam,

⁵¹ Ömer b. Muhammed b. Yûsuf İbn Kindî, *Fedâilü Mısır el-Mahrûse*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1417), 20-22.

Basra ve Kûfe kıraat okullarıdır.⁵² Diğer beldeler ise adı geçen okulların birer şubesi mesabesinde. Önceki başlıkta zikredilenler çerçevesinden bakıldığında Mısır kıraatinin de Hicaz okulunun şubesi olarak faaliyet yürüttüğü söylenebilir. Binaenaleyh diğer kıraat okullarının temsilcilerinin de bölgede varlığı bilinmektedir. Bu başlıkta Nâfi' harici kıraatlerin Mısır'daki durumu incelenecektir.

Bölge kıraat okulunun inşasına katkı sunan isimler bunu bazen rihleler vesilesiyle bazen de ikametlerini süreli ya da daimi şekilde Mısır'a taşımak suretiyle yapmışlardır. Fetihten itibaren buraya gelen ilim adamlarının tedris için kullanacağı en elverişli mekanın, şehrin ilk mescidi olan Amr b. Âs Camii (Mısır Camii de denir) olduğu anlaşılmaktadır. Henüz çoğunlukla *mescid* kavramının kullanıldığı bir dönemde buranın *câmi* olarak isimlendirilmesi haddizatında aynı mekanın eğitim için de etkin bir fonksiyon icra ettiğini işaret etmektedir. Camide eğitim veren hocaların vazifeyi fahrî olarak yürüttüğü kaydedilmektedir.⁵³ Bir asırdan fazla yaşamış olan Kabbâs (Kabâs) b. Rezîn (öl. 156/773) bu camide kıraat dersleri verenlerdendir.⁵⁴ Süreç içerisinde ders halkalarının sayısı önemli oranda artmıştır. İlk üç asrın sonunda yüzlerle ifade edilen bu halkaların arasında sayıca en fazla olanı kıraate tahsis edilenler olmuştur.⁵⁵

Hicri ikinci asırda bu camideki kurrânın sayısının bir hayli arttığı ve resmî idareye isyana kalkışacak kadar güçlü hale geldikleri görülmektedir. Hâricilerden Vüheyb el-Yahsubî'nin (öl. 117/735) Yuhanna kilisesinin imarına karşı çıkarak valiyi öldürmeye kalkışması kendisinin ölümüne sebep olmuştur. Vüheyb'in diyeti için isyana kalkışan kurrânın bir kısmı araya giren hatır sahiplerinin talebiyle affedilse de önemli bir kısmı öldürülmüştü. Tarihe *fitnetü kurrâi Mısır* olarak geçen bu isyan hadisesinde sadece kurrâ değil onlarla

⁵² Muhammed Muhtar Vüld Ebbâh, *Târîhu'l-kırâât fi'l-meşrik ve'l-mağrib* (Mağrib: Isesco, 1422), 12-14.

⁵³ Semavi Eyice, "Amr b. Âs Camii", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/82.

⁵⁴ İbn Yûnus, *Târîhu İbn Yûnus es-Sadeî*, 1/398; Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali el-Askalânî İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb* (Haydarabad: Meclisü Dâirati'l-Maârif, 1325), 8/343-344.

⁵⁵ Muhammed b. Ahmed el-Beşşârî el-Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm fi ma'rifeti'l-ekâlîm* (Leiden: y.y., 1906), 205.

birlikte hareket eden meşhur (fakih, muhaddis) âlimler de aynı cezaya çarptırılmıştı. Bu ağır bedelin ardından hayatta kalmayı başaran kurrâ ise sükûnetle işlerinin başına dönmüşlerdi.⁵⁶ Zikredilen hadise hem Mısır Camii'ndeki kurrânın adedini hem de halk üzerindeki etkisini göstermesi açısından kayda değer bulunmuştur.

Farklı mezheplerin müntesibi olan hocaların bu camide ders halkaları bulunmakla birlikte en az dört asır boyunca Nâfi' kıraatine tâbi olmayanlar imamet görevine getirilmemiştir. Söz konusu teamülü bozan ise *er-Ravza* müellifi Ebû Ali el-Bağdâdî'nin (öl. 438/1046) talebesi Ebû İshâk b. el-Hayyât (öl. ?) olmuştur. Kıraat hususunda daha ehil biri bulunamadığı için -Ebû Amr kıraatine göre okumasına rağmen- imamet vazifesi ona tevdi edilmiştir.⁵⁷

Amr b. el-Âs Camii'nin bir başka özelliği de bu camiye tahsis edilmiş resmî ya da gayri resmî mushaf(lar)ın düzenli okunması faaliyetidir. İlk dönemlerde haftada bir iken daha sonra bu sayı üç güne kadar çıkmıştır. Daha çok kadılığı ile şöhret bulmuş olan Abdurrahman b. Huceyre el-Havlânî (öl. 83/702)⁵⁸ ile başlayan mushaf kâriliği sünneti bu camide asırlar boyunca devam etmiştir.⁵⁹ Mutemed bir mushaf üzerinden düzenli tilâvet uygulamasının hem talebeler hem de halk arasında kıraat ihtilaflarının belli seviyede tutulmasına ya da belli kıraatlerin istikrar bulmasına vesile olduğu düşünülmektedir. Bu noktada Kûfe, Basra, Şâm gibi bölgelerle kıyaslandığında Mısır'ın dezavantajlı konumda olduğu bir hakikattir. Zira Hz. Osman'ın istinsah ettirerek bir kârî eşliğinde adı geçen şehirlere gönderdiği mushaflar⁶⁰ İslâm'a girişlerin daha yoğun şekilde yaşandığı bu yerlerde resmî bir dayanak olarak önemli bir fonksiyon icra etmiştir.

Henüz sahâbe hayattayken başlayan, kârilerin farklı bölgelerden Mısır'a gelmesi süreci, bölge kıraat okulunun inşasına önemli katkılar sunmuş

⁵⁶ İbn Yûnus, *Târîhu İbn Yûnus es-Sadeî*, 1/73; Ebû Amr Muhammed b. Yûsuf el-Kindî, *el-Vülât ve'l-kudât*, thk. Ahmed Ferîd el-Müzenî - Hasan Muhammed İsmail (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424), 59-60; Zehebî, *Tarihü'l-İslâm*, 3/345; Makrîzî, *el-Hitâtü'l-Makrîziyye*, 4/439-440.

⁵⁷ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-ekâlîm*, 202-203.

⁵⁸ Biyografisi için bk. Zehebî, *Tarihü'l-İslâm*, 2/965.

⁵⁹ Makrîzî, *el-Hitâtü'l-Makrîziyye*, 4/19-20.

⁶⁰ Tayyar Altıkulaç, *Günümüze Ulaşan Mesâhif-i Kadîme: İlk Mushaflar Üzerine Bir İnceleme* (İstanbul: IRCICA-İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, 2015), 59-62.

olmalıdır. Bunlardan biri Mısır valisi Abdülaziz b. Mervân'ın (öl. 86/705) mushafında bulduğu hata ile meşhur olan Zür'a b. Süheyl es-Sekafî'dir. Kendisinin Kûfe kurrâsından olarak tavsif edilmesi yetiştği coğrafyanın kıraat birikimini erken dönemde Mısır'a taşıdığını işaret etmektedir.⁶¹ Haddizatında bahsi geçen mushafın vücut bulması da oranın Kur'an tilâveti konusunda başı boş bırakmama gayesine matuf teşebbüslere tepki olarak gerçekleşmiştir. Zira hadise şöyledir: Mushafa nokta ve hareke koyma ameliyesinin mimarı olarak bilenen Haccâc b. Yûsuf (öl. 95/714) istinsah ettirdiği mushaflardan birini Mısır'a göndermiştir. Halifenin kardeşi olan Abdülaziz basit bir komutandan sadır olan bu cüretkar tavrı hoş karşılamamış ve bizzat kendisi bir mushaf yazdırarak kurrânın onayına sunmuştur. Mısır kurrâsının hata tespit edemediği bu mushafta Kûfeli bir kârî hata bulmuş ve vadedilen büyük mükafatı kazanmıştır.⁶² Mushafa nokta ve hareke konmasının ferşi kıraat ihtilafları noktasında ciddi şekilde daralmaya sebep olacağı ehline bilinmektedir. Dolayısıyla Haccâc'ın bu teşebbüsünün Mısır'da mütedavil olan kıraatleri önemli oranda etkilemesi kaçınılmazdır. Vali mushaf yazımını kendi görev muhitinde yaptırarak bölgenin kıraat kültürünü kısmen de olsa kontrol altında tutmuştur.

Kıraatiyle meşhur sahâbîler listesinin başında yer alan İbn Mes'ûd, Hz. Ali, (öl. 40/661), Ebû Mûsâ el-Eş'arî (öl. 42/662-63) gibi isimlerin Kûfe'de ikamet ettikleri malumdur. On kıraat imamının birçoğunun Hz. Peygamber'e ulaşan isnad zincirinde adı geçen sahâbîlerin isimleri yer almaktadır.⁶³ Dolayısıyla -ilk

⁶¹ İbn Yûnus, *Târîhu İbn Yûnus es-Sadeî*, 2/83-84.

⁶² Makrîzî, *el-Hıtatü'l-Makrîziyye*, 4/19.

⁶³ Resul Akcan, "Ebû Amr ve Kıraatinin Özellikleri", *On Dört Kıraat İmamı ve Kıraatlerinin Özellikleri*, ed. Ahmet Gökdemir (Ankara: İlahiyât Yayınları, 2023), 77-78; İhsan Sütşurup, "İbn Âmir ve Kıraatinin Özellikleri", *On Dört Kıraat İmamı ve Kıraatlerinin Özellikleri*, ed. Ahmet Gökdemir (Ankara: İlahiyât Yayınları, 2023), 112; Mehmet Kara, "Âsım ve Kıraatinin Özellikleri", *On Dört Kıraat İmamı ve Kıraatlerinin Özellikleri*, ed. Ahmet Gökdemir (Ankara: İlahiyât Yayınları, 2023), 145; Hasan Hüseyin Havuz, "Âsım Kıraatinin Senedi ve Şu'be-Hafs Rivayetlerinin Temellendirilmesi", *Balıkesir İlahiyat Dergisi* 12 (29 Aralık 2020), 108-112; Hasan Hüseyin Havuz, *İmâm-ı Âsım ve Âsım Kıraatı -Tayyibe Tariki Çerçevesinde Şu'be ve Hafs Rivâyetleri-* (İstanbul: Kitap Dünyası, 2025), 135; Osman Bostan, "Hamza ve Kıraatinin Özellikleri", *On Dört Kıraat İmamı ve Kıraatlerinin Özellikleri*, ed. Ahmet Gökdemir (Ankara: İlahiyât Yayınları, 2023), 175-177; Mehmet Maşuk Acar, "Kisâî ve Kıraatinin Özellikleri", *On Dört Kıraat İmamı ve Kıraatlerinin Özellikleri*, ed. Ahmet Gökdemir (Ankara: İlahiyât Yayınları, 2023), 228-232.

asırda kıraat ihtilafları bağlamında en hareketli bölge olduğu düşünülen-Kûfe'den Mısır'a intikal eden söz konusu birikim, oranın kıraat çeşitliliğine katkı sunmuş olmalıdır. Bu katkının sadece kârilere aracılığıyla olma zorunluluğu da yoktur. Özellikle Abbâsîlerin ilk asrında (2-3/8-9) Irak bölgesinden buraya gönderilen kadıların belli bir kıraat birikimi ile geldiği düşünüldüğünde mezkûr olasılığın kabulü hiç zor olmayacaktır.⁶⁴

Yukarıda zikredilenler çerçevesinde ilk iki asırda Mısır'da belli bir kıraat ekolünün baskınlığından söz edilemeyeceği anlaşılmaktadır. Başta oraya yerleşen sahâbîlerin sonra da onların yetiştirdiği talebelerin kıraatleri okunmaya devam ettiği söylenebilir. Farklı bölgelerden buraya ziyaret ya da yerleşme kastıyla gelenlerin kıraat birikimlerinin de etkisi göz önünde bulundurulduğunda Mısır'da bu dönemde fazlaca heterojen bir kıraat yapısının olduğu kanaati hasıl olmaktadır.

5. 3./9. Asrın Meşhur Kurrâları

Hicri üçüncü asırda -büyük oranda- kıraat imamlarının yerlerini artık râvilerin ya da tariklerin aldığı görülmektedir. Bu durum imamlar etrafında temerküz eden sahih kıraat olgusunun temellerinin tamamlandığı anlamına gelmektedir. Bir diğer ifadeyle, artık *ihtiyâr dönemi* tamamlanıp *iştihâr dönemine* geçilmiştir.⁶⁵ İlmi seyahatlerin daha yoğunlaştığı bu dönemden Mısır da nasibini almıştır. Hasılı kıraat imamlarının ihtiyarlarının belirgin bir şekilde Mısır coğrafyasına girişi 3./9. asırda olmuştur. Söz konusu intikalin öznesi olan belli başlı isimlerin burada zikredilmesi yerinde olacaktır.

Aslen Kûfeli olup Mısır'a yerleşen Ali b. Yezîd b. Keyse (öl. 202/817) -tespit edebildiğimiz kadarıyla- Hamza kıraatini buraya taşıyan en eski isimlerdendir. İmam Hamza'nın en yakın talebesi olan ve onun iki râvisinin -Halef (öl. 229/844) ve Hallâd'ın (öl. 220/835)- da Hamza kıraatini kendisinden aldığı Süleym b. İsa'nın (öl. 108/804) en sağlam tariki İbn Keyse'dir.⁶⁶ İbnü'l-Cezerî'nin bu ikrarına rağmen Hamza'nın râvileri olarak İbn Keyse'nin değil

⁶⁴ Örnek isimler için bk. Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali el-Askalânî İbn Hacer, *Ref' u'l-İsr 'an kudâti Mısır*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1418), 23, 88, 124, 458.

⁶⁵ Kıraat ilminin mezkûr dönemleri de kapsayan gelişim evreleri için bk. Mehmet Emin Maşalı, *Tarihi ve Temel Meseleleriyle Kıraat İlmi* (Ankara: Otto Yayınları, 2016), 28-56.

⁶⁶ İbn Yûnus, *Târîhu İbn Yûnus es-Sadeî*, 2/156; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/820.

de adı geçen iki ismin kabul edilmesinde onun Mısır'a yerleşmesinin etkisi olduğu düşünülmektedir. Haddizatında seb'a veya aşere tarikinde Mısırlı bir imamın ya da râvinin (Verş hariç) bulunmaması da bahsedilen hususla alakalı olmalıdır.

Âsım'ın râvisi Ebû Bekir Şu'be'nin (öl. 193/809) Mısır'a yerleşen talebeleri özellikle Şu'be rivayetinin burada yaygınlaşmasını sağlamışlardır. Onun talebelerinden olan ve Mısır'ın meşhur kurrâ imamı Bekir b. Sehl ed-Dimyâtî'ye (öl. 289/901) hocalık yapan Ahmed b. İşkâb el-Kûfî (öl. 217/832) ikametini buraya taşıyan önemli isimlerdendir.⁶⁷ Şu'be'nin tariklerinden Yahya b. Süleyman el-Kûfî (öl. 237/851) de Mısır'a yerleşenlerdendir. Onun Şu'be'den derlediği kıraati ihtiva eden bir nüshası bulunmaktadır. Mısır'da devrin önde gelen birçok kurrâsına ve Buhârî dahil olmak üzere birçok muhaddise hocalık yapmıştır.⁶⁸ Mâlikî fakihlerinden kurrâ Ravh İbnü'l-Ferec (öl. 282/892) de onun talebelerindendir.⁶⁹

Mısır'da Nâfi'in Verş rivayetinin şöhreti malumdur. Nâfi'in diğer râvisi olan Kâlûn'un (öl. 220/835) rivayetini Mısır'a getiren tariki ise Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed el-Mekkî'dir (öl. 293/905). Kendisinin Kâlûn rivâyetini semâ yoluyla aldığı ve bu rivâyeti ihtiva eden bir nüshasının bulunduğu nakledilmektedir. Mısır'a gelmeden önce Şam bölgesinde birçok şehirde kadılık yapan Abdullah b. Muhammed'in o bölgenin kıraat imamı olan İbn Âmir'in kıraat ihtiyarları ile Mısır'a gelmiş olması muhtemeldir.⁷⁰

Kıraat ilminde birçok imamın -Ebû Amr, Kisâî (öl. 189/805) ve Hasan-ı Basrî'nin (öl. 110/728)- râvisi olarak adı geçen Dûrî'nin (öl. 248/862) talebesi Ebü'l-Hasen İbnü'n-Neffâh el-Bâhilî (öl. 314/926) kıraati ondan 244/858'de aldıktan sonra Mısır'a yerleşmiş ve burada birçok talebe yetiştirmiştir.⁷¹

⁶⁷ İbn Yûnus, *Târîhu İbn Yûnus es-Sadeî*, 2/20; Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ el-Aynî, *Meğâni'l-ahyâr fî şerhi esâmî ricâli Meâni'l-âsâr*, thk. Muhammed Hasan İsmail (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1427), 1/26; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/571.

⁶⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî, *et-Târîhü'l-kebîr*, thk. Muhammed Abdülmûîd Hân (Haydarabad: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1362), 8/280; Zehebî, *Tarihü'l-İslâm*, 5/962; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 4/113; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 1/290.

⁶⁹ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 3/209, 218; 4/113.

⁷⁰ İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimâşk*, 38/103-105; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/605.

⁷¹ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr*, 1/480; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 3/598-599.

Zehebî'nin (öl. 748/1348) yaşı büyük olması hasebiyle aslında bir önceki tabakaya dahil edilmesi gerektiğini söylediği Ebû Bekir er-Râzî'yi (öl. 312/924) bu listeye eklemek uygun olacaktır. O da sonradan Mısır'a yerleşip burada kıraat okutanlardır.⁷²

Başta büyük âlim Ebû Ca'fer et-Tahâvî (öl. 321/933) olmak üzere birçok Mısırlı'nın kıraat hocalarından olan Bağdat asıllı İbn Ebî İmrân (öl. 280/893), aşere imamlarından Halef'in talebesidir. Tahâvî, Halef kıraatini ondan,⁷³ Kisâî kıraatini ise oranın sağlam mukrilerinden Muhammed b. Sinân'dan (öl. 273/887) okumuştur.⁷⁴

6. 4./10. Asırda Mısır'da Kıraatler

Hicretten sonraki üç asır boyunca farklı kıraatlerin müdavimlerine ev sahipliği yapan Mısır'ın bir *kıraat merkezi* olduğunu söylemek pek mümkün olmadığı gibi müstakil bir *kıraat okulu* olduğunu da söylemek zordur. Bahsi geçen zaman aralığında Mısır genelinde özellikle Verş kıraatinin hakimiyeti devam etse de 3./9. asrın sonlarına doğru bölgede kıraat hareketliliği gitgide artmıştır. Bu hareketliliğe Mısır'da takriben bir asırda (254-358/868-969) değişen üç devletin (Tolunoğulları, İhşidîler ve Fâtımîler) de etkisi olmalıdır. Söz konusu devletlerin genelde ilmî özelde de kıraat ilmiyle alakalı tutumlarına kısaca temas edilmesi yerinde olacaktır.

6.1. Siyasî Ortamın Kıraat Faaliyetlerine Etkisi

Tolunoğulları devletinin kurucusu Ahmed b. Tolun (öl. 270/884) ve oğlu Humâreveyh (öl. 282/896) dönemi Mısır tarihinin en parlak dönemlerinden biri olarak tavsif edilmektedir. İlim adamlarına verilen kıymet ve ilmî faaliyetler için sağlanan mümbit ortam içlerinde kıraatçilerin de olduğu birçok âlimin yetişmesini sağlamıştır. İbn Tolun'un inşa ettiği ve kendi adını taşıyan cami o dönemden başlamak üzere asırlar boyunca ilmî faaliyetler için bir merkez olma hüviyetini sürdürmüştür.⁷⁵

⁷² Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr*, 2/540-541.

⁷³ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 3/788.

⁷⁴ Dâni, *Câmi'u'l-beyân fi'l-kırâati's-seb'i'l-meşhûre*, 1/155.

⁷⁵ Hakkı Dursun Yıldız, "Ahmed b. Tolun", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/235.

Muhammed b. Tuğç (öl. 294/906-907) tarafından kurulan İhşîdiler Devleti birçok noktada Tolunoğulları'nı taklit etmiş ilmî ve kültürel faaliyetleri desteklemişlerdir. Bu dönemde İslâmî ilimlerin birçoğunda olduğu gibi kıraat ilmi alanında da önemli isimler yetişmiştir. İhşîdiler devrinde tedris faaliyetlerinin yürütüldüğü mekanlar arasında Amr b. Âs Camii ve İbn Tolun Camii'nin adları ön plana çıkmaktadır.⁷⁶

358/969 yılı Mısır için bir dönüm noktası mesabesindedir. Zira bu tarihten itibaren Fâtımî hakimiyeti başlamıştır. Onların Mısır'dan önceki durakları olan İfrîkiye bölgesinde geçirdikleri 60 yıl kendileri için olduğu kadar ehl-i sünnet âlimleri için de zorlu geçmiştir. Âlimlerin önderliğindeki direniş hareketleri onları Mısır'a doğru itmiştir. Bu olaylar esnasından kıraat âlimlerinin de içinde yer aldığı birçok önemli isim katledilmiştir.⁷⁷ İbnü'l-Cezerî Mısır'da kıraat vecihlerinin bilinmemesini söz konusu elim hadiselerle bağlamıştır.⁷⁸ Anlaşıldığı kadarıyla Mısır'ın fethinden sonra idarecilerle özellikle kurrâ arasındaki buzlar erimiştir. Zira kurrâ, devlet erkânının düzenlemiş olduğu her programda Kur'an tilâveti için onların yanında yer almışlardır. Âlimlere maaş bağlanma işinin de ilk defa onlar tarafından gerçekleştirildiği ifade edilmektedir.⁷⁹ Bu durumun en azından kârilere önemli bir kısmının idarecilere meyletmesine sebep olduğu düşünülmektedir. Mısır'ın meşhûr Ezher Üniversitesi'nin de Fâtımîler tarafından kurulduğu⁸⁰ göz önüne alındığında onların ilmî faaliyetlere imkân sağlama hususunda mutedil bir çizgide oldukları söylenebilir.

Bir başka açıdan bakıldığında ehl-i sünnet âlimleri arasında Şîi/Fâtımî çizgisine muhalefet hususunda en az problem yaşayanların kıraatçiler olduğu görülecektir. Zira kurrâ daha çok metninde ihtilaf olmayan ilâhî vahyin

⁷⁶ Necati Tetik, *Başlangıçtan IX. Asra Kadar Kıraat İlminin Talimi* (İstanbul: İşaret Yayınları, 1990), 156; Ahmet Ağrakça, "İhşîdiler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/552; Nadir Özkuyumcu, "İhşîdiler", *Yeni Türkiye* 22/83 (2016), 92.

⁷⁷ Eymen Fuâd Seyyid, "Fâtımîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/229.

⁷⁸ İbnü'l-Cezerî, *Müncidü'l-mukri'în*, 26.

⁷⁹ Muhammed Ahmed Ahmed İbrahim, "Kurrâü'l-Kur'ân ve devrühümü'l-hadâriyyi fî Mısır fî 'ahdi'l-Fâtımî", *Vakâi' Târîhiyye* 34/2 (2021), 474-475.

⁸⁰ Saîd Abdülfettâh Âşûr, "Ezher (Eğitim Öğretim ve Sosyal Hayat)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/59.

telaffuzu ile iştigal ettiğinden itikâdî/amelî meselelerde onlar için hedef olmaktan kısmen daha uzaktırlar. Ayrıca idareciler halkın teveccühünü kazanmak için kurrâya, kurrâ da dünyalık kaygılarından kurtulmak için idareye yakınlaşarak karşılıklı faydalanma yoluna gitmiş olmalıdırlar.

6.2. Dönemin Meşhur Kiraatçileri

Mısır'da 3./9. asrın sonlarında başlayan kiraat hareketliliği 4./10. asrın başlarında hızlanarak devam etmiştir. Bu asırda kiraat ilmi açısından bölge tarihinde görülmemiş bir dönüşüm yaşanmıştır. Endülüs'ten Hicaz'a, Bağdat'a, Şam'a vs. gidip gelenler ya da aksi güzergâhtaki rihleler Mısır'ın kiraat birikimine önemli katkılarda bulunmuştur. Kısa veyahut uzun süreli konaklamalara paralel şekilde daimi ikametgâh olarak burayı seçenlerin sayısı da artmıştır. Nil deltasında kurulan yeni şehirler ve eğitim kurumlarına siyasî iradenin olumlu tavrı da eklenince mezkûr dönüşüm kaçınılmaz olmuştur. İbnü'l-İmâm Ebû 'Adî (öl. 381/991) gibi âlimler sayesinde farklı bölgelerden kârilere akın akın buraya gelmeye başlamıştır. Öyle ki bu asır için "Kiraatçilerin kiblesi Mısır oldu." benzetmesi yapılmaktadır.⁸¹

Kiraat ilmine yön veren birçok âlim ve bu alanda müracaat edilen birçok önemli eser 4./10. asra aittir. Söz konusu kurrâdan öne çıkan bazıları şunlardır:

-Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî (öl. 310/923)⁸²

-Ahmed b. Hilâl el-Ezdî (öl. 310/923)⁸³

-Ebû Ca'fer et-Tahâvî⁸⁴

-Ebû Gânim Muzaffer b. Ahmed b. Hamdân (öl. 333/944)⁸⁵

-Ebû Ca'fer en-Nehhâs (öl. 338/950)⁸⁶

⁸¹ Ebbâh, *Târîhu'l-kırâât fi'l-meşrik ve'l-mağrib*, 156.

⁸² İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 3/261-263.

⁸³ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr*, 2/542-543.

⁸⁴ Lokman Yılmaz, "Bir Kiraatçi Olarak Ebû Ca'fer et-Tahâvî ve Müşkilü'l-âsâr'da Kiraatler", *Diyanet İlmî Dergi* 59/3 (2023), 817-848.

⁸⁵ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr*, 2/565.

⁸⁶ İbn Yûnus, *Târîhu İbn Yûnus es-Sadeffî*, 1/19.

-Ebû İshâk İbrahim b. Muhammed b. Mervân (öl. 363/973)⁸⁷

-İbnü'l-İmâm Ebû 'Adî⁸⁸

-Ebû Ahmed Abdullah b. Hasnûn es-Sâmirî (öl. 386/996)⁸⁹

-Muhammed b. Ali el-Üzfûvî (el-Üdfuvî) (öl. 388/998)⁹⁰

-Ebû Hafs İbn Arrâk (öl. 388/998)⁹¹

-Ebü't-Tayyib Abdülmün'im b. Galbûn (öl. 389/999)⁹²

-Tâhir b. Abdilmün'im b. Galbûn (öl. 399/1009)⁹³

Suyûtî (öl. 911/1505) *Hüsnü'l-muhâdara* adlı eserinde Mısır kıraat okulunun inşasına hizmet eden kurrâ imamaları derlediği bir başlık açmış ve ilk dört asra dair kırk ismin tanıtımını yapmıştır.⁹⁴ Bu âlimlerin kıraat ilmine hizmetleri Mısır'la sınırlı kalmamış, Endülüs'e kadar tüm Kuzey Afrika'ya yayılmıştır.⁹⁵

6.3. Kıraat Telifatı

Özellikle 4./10. asırda Mısır'da ya da Mısır etkisiyle kıraat ilmine dair pek çok eser telif edilmiştir. Bunlardan bazıları şunlardır:

-İbn Cerîr et-Taberî, *el-Câmi' fi'l-kırâ'ât*⁹⁶

-Ebû Gânim Muzaffer b. Ahmed b. Hamdân, *İhtilâfî'l-kurrâi's-Seb'a*⁹⁷

⁸⁷ Âlu İsmail, *İlmü'l-kırâât*, 280.

⁸⁸ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr*, 2/661.

⁸⁹ Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 1/489.

⁹⁰ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr*, 2/675-676.

⁹¹ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr*, 2/676-677.

⁹² İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/555-556.

⁹³ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr*, 2/698-699; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/219-220.

⁹⁴ Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, 1/485-492.

⁹⁵ İlk 4 asırda Endülüs kıraat okuluna etki eden âlimler için bk. Demirci, *Kıraat İlminin Endülüs'e İntikalinde Mısır Kıraat Âlimlerinin Etkisi*, 81-95.

⁹⁶ Mustafa Fayda, "Taberî, Muhammed b. Cerîr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/317.

⁹⁷ Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd ez-Ziriklî, *el-A'lâm: Kamûsu terâcîm li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ min'el-Arab ve'l-müstarebîn ve'l-müsteşrikîn* (Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 2002), 7/255.

-Ebû Ca'fer en-Nehhâs, *Kitâbü'l-Kat' ve'l-i'tinâf*⁹⁸

-Ebû Bekir b. Eşte, *Kitâbü'l-Muhabber*⁹⁹

-Abdûlmün'im b. Galbûn, *Kitâbü'l-İstikmâl ve Kitâbü'l-İrşâd fî ma'rifeti mezâhibi'l-kurrâ'i's-seb'a*¹⁰⁰

-Tâhir b. Galbûn, *et-Tezkire fî'l-kırâ'âti's-semân*¹⁰¹

-Ebû'l-Feth Fâris b. Ahmed el-Himsî, *el-Menşe' fî'l-kırâ'âti's-semân*.¹⁰²

Bu asır ile başlayan kıraat telifatı sonraki dönemlerde artarak devam etmiştir.¹⁰³

7. Mısır Kıraat Okulu'nun Etki Alanı

Coğrafi konum itibarıyla Kuzey Afrika ve Endülüs için mecburi güzergâh olan Mısır'ın mezkûr bölgelerin ilmî hayatına etkisi kaçınılmaz olmuştur. Hem hac yolculukları hem de ilmî seyahatler için buradan geçenler bazen hoca bazen de talebe olarak Mısır'ın ilmî birikimine katkı sunmuşlardır. Kıraat ilmi özelinde de aynı durumun geçerli olduğu görülmektedir. Ancak bir kıyaslama yapılacak olursa ilk beş asırda Mısır kıraatinin batıya etkisinin doğuya etkisinden fazla olduğu söylenebilir. Bu asırlardan sonra İslâm dünyası Moğol istilası gibi önemli sorunlarla mücadele ederken Endülüs bölgesi kıraat ilminin sistematik hale getirilmesi noktasında önemli aşama katetmiştir. İlerleyen dönemlerde burada yazılan eserlerin kıraat ilminin yeniden doğuşuna

⁹⁸ Muhammed Ahmed Müflih el-Kudât vd., *Mukaddimât fî 'ilmi'l-kırâât* (Amman: Dâru Ammâr, 2001), 201.

⁹⁹ Tayyar Altıkulaç, "İbn Eşte", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/477.

¹⁰⁰ Nasuhi Ünal Karaarslan, "İbn Galbûn, Ebû't-Tayyib", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/501.

¹⁰¹ Tayyar Altıkulaç, "İbn Galbûn, Ebû'l-Hasan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/500.

¹⁰² Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifin esmâü'l-müellifin ve âsârü'l-musannifin* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-'Arabî, ts.), 1/813.

¹⁰³ Mezkûr dönem ve sonrasında (8/14. asra kadar) Mısır'da kıraatle ilmi alanında telif edilen eserler için bk. Recep Koyuncu - Süleyman Kılıç, "İbnü'l-Cezerî Öncesi Kıraat Ekollerine Genel Bakış", *Kilitbahir* 23 (2023), 211-212.

kaynaklık etmesi zikredilen hususun en bariz göstergesidir.¹⁰⁴ Osmanlı'nın kuruluş dönemindeki ilim adamları dahi kıraat tahsili için Mısır'a gitmektedirler.¹⁰⁵

Endülüslü kıraat âlimlerinin Bağdât ve Hicaz'a seyahatleri olsa da onlar kıraat ilmi birikimini çoğunlukla Mısır'da edinmişlerdir.¹⁰⁶ Bu vakıayı daha ileri taşıyıp Endülüs kıraat birikiminin tek kaynağının Mısır kıraat okulu olduğunu söyleyenler olsa da bu iddia abartılı bulunmuştur.¹⁰⁷ Kendi okullarını inşa sürecinde Endülüs'ün yetiştirdiği meşhur kıraat âlimlerinin tamamına yakınının Mısırlı hocalardan istifade ettiği bir hakikattir. Bu bağlamda 3-4./9-10. asırda öne çıkan bazı isimler şunlardır:

- İbn Vaddâh (öl. 287/900)
- İbn Hayrûn
- Antâkî (öl. 377/987)
- Kudâî (öl. 378/988-989)
- İbnü'd-Debbâğ (öl. 393/1003)
- Talemenkî (öl. 429/1037)
- Mekkî b. Ebû Tâlib (öl. 437/1045)
- Verrâk (öl. 439/1047-1048)
- Dânî (öl. 444/1053)
- Abdülvehhâb b. Muhammed el-Kurtubî (öl. 461/1069)
- İbn Abdülberr en-Nemerî (öl. 463/1071)
- Muhammed b. Şüreyh (öl. 476/1084).¹⁰⁸

¹⁰⁴ Başal, *Endülüs'te Kıraat İlmi*, 130-132.

¹⁰⁵ Ahmet Gökdemir, "Osmanlı Kıraat Eğitiminde Tarikler, Meslekler ve Mesleklerin Temel Eserleri", *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 13 (2019), 99.

¹⁰⁶ Maşalı, *Tarihi ve Temel Meseleleriyle Kıraat İlmi*, 68.

¹⁰⁷ Başal, *Endülüs'te Kıraat İlmi*, 131.

¹⁰⁸ Mısır kıraatinden istifade eden Endülüslü âlimlerin geniş listesi için bk. Demirci, *Kıraat İlmi-nin Endülüs'e İntikalinde Mısır Kıraat Âlimlerinin Etkisi*, 104-140.

Her ne kadar 4./9. asırdan sonra *kıraatçilerin merkezi* olma vasfı bir vakıa olarak karşımızda dursa da Mısır'daki kıraat birikiminin çeşitliliği ya da kapsayıcılığının, yaygınlığıyla doğru orantılı olduğu söylenemez. İbnü'l-Cezerî, Ebû Hayyân'ın (öl. 745/1344) da desteğini alarak bu hususta geniş açıklamalar yapmakta, ilk beş asırda Mısır'ın kıraat birikiminin kıtlığını vurgulamaktadır. İbn Mücâhid (öl. 324/936) öncesi zaten sınırlı olan kıraat rivayetleri ondan sonra da *kıraat-i seb'a* çerçevesinde şekillenmiştir. Buradan beslenen Endülüs kıraatinin seyrinin de aynı şekilde olması beklenen bir neticedir. Moğol istilasından sonra tersten akımla Ortadoğu'ya yayılan kıraat tedris usûlü İbnü'l-Cezerî'ye kadar çoğunlukla *yedi kıraat* merkezli olarak devam etmiştir. Osmanlı kıraat eğitiminde de günümüze kadar süren Mısır etkisi göz ardı edilemez seviyededir.¹⁰⁹ Netice itibariyle Mısır kıraati sadece ismini taşıdığı coğrafyayı değil tüm İslâm dünyasını asırlar boyunca etkilemiştir. İlginç bir tevafuk olarak bu makus talihi değiştiren ve sahih kıraatlerin sayısının on olduğunu ispat eden de yine Mısır'ın yetiştirdiği bir âlim -yani İbnü'l-Cezerî- olmuştur.

Sonuç

Kıraat tâlimi hususunda Hz. Peygamber'in yanında yetişen sahâbe, ondan ya da onun verdiği isimlerden aldıkları telaffuz hususiyetlerini -inisiyatif kullanmadan- takip edilmesi gereken bir sünnet/yol şuuru ile içselleştirmiş ve bu doğrultuda aktarmışlardır. Bu durum Hz. Peygamber'in vefatından henüz on yıl geçmeden fethedilen ve birçok sahâbînin durağı veya konağı olan Mısır için de geçerlidir.

Mısır'a gelen ya da yerleşen sahâbe arasında Kur'an tilâveti hususunda rol model olarak işaret edilenler de vardır. Bu durum doğal olarak kıraat ihtilaflarının oraya girişinin erken döneme tekabül ettiğini göstermektedir. "Size öğretildiği gibi okuyun!" ya da "Biz, bize öğretildiği şekilde okuruz." fehvasınca hareket ettiği anlaşılan sahâbenin -hatta onların talebeleri olan

¹⁰⁹ Ahmet Gökdemir, "Kıraat Eğitiminde Ali b. Süleyman el-Mansûrî Öncesi Mısır Tarikinin Arka Planı: Biyografik Bir İnceleme", *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 18/1 (2018), 178-179; Ahmet Gökdemir, "Osmanlı Kıraat Eğitiminde XIX. Yüzyıl Mısır Tarikinin Arka Planı: Biyografik Bir İnceleme", *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 5/1 (2019), 4-7.

tâbiînin- kıraat farklılıkları bağlamında bir anlaşmazlığa düştüğüne dair bir kayda rastlanmamıştır.

2./8. asırdan itibaren imamların ihtiyarları etrafında şekillenen kıraat ekollerinin geç uğradığı bölgelerden biri de Mısır'dır. Zira Endülüs-Mısır-Medine çizgisi üzerinde kurulan sıkı bağ mezkûr coğrafyanın Medine ekolüne bağlılığını da arttırmıştır. Nâfi' kıraatine yönelik rağbet, asırlar boyunca Vers haricindeki diğer kıraatlerin bölgede kök salmasına imkân tanımamıştır. Tedris mekanı olarak çoğunlukla camilerin tercih edildiği Mısır'da kıraat ders halkaları büyük oranda aynı ekol üzere devam etmiştir.

3./9. asrın sonları kıraat müktesabatına sahip âlimlerin ya da ilim taliplerinin seyahatlerinin yoğunlaştığı bir dönemdir. Bundan mütevellit Kûfe, Basra, Şam gibi bölgelerin kıraat birikiminin Kuzey Afrika coğrafyasına girişi daha yoğun şekilde gerçekleşmiştir. Siyasî idarelerin sağladığı mümbit ortamın da etkisiyle 4./10. asırda Mısır kurrânın buluşma merkezi haline gelmiştir. Kanaatimize göre *Mısır Kıraat Okulu* diye bağımsız bir okuldan bahsedilmesi ancak bu dönemden sonra mümkün olabilmektedir. Mamafih İbn Mücâhid'in yedi sahih kıraat anlayışının ya da şâz kıraatlere dair tartışmaların Mısır'da istikrar bulması aynı tarihlere tekabül etmektedir.

Mısır kıraat okulunun kurulmasında ve yaygınlaşmasında birçok önemli ismin katkısı bulunmaktadır. Mevzubahis âlimlerin eserleriyle zenginleşen birikim Kuzey Afrika ve Endülüs kıraat okullarının kuruluşuna da önemli oranda etki etmiştir. Endülüs'ün yetiştirdiği kıraat ilminde köşe taşı mesabesindeki âlimlerinin tamamına yakını Mısır kıraat okulundan mezundur. Süreç içerisinde Mısır kıraat ilminin merkezi haline gelmiş ve "Kur'an Mısır'da okundu." darbimeselini hak etmiştir.

Kaynakça

- Acar, Mehmet Maşuk. "Kisâi ve Kıraatinin Özellikleri". *On Dört Kıraat İmamı ve Kıraatlerinin Özellikleri*. ed. Ahmet Gökdemir. 215-248. Ankara: İlâhiyât Yayınları, 2023.
- Ağırakça, Ahmet. "İhşîdiler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/551-553. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

- Ahmed İbrahim, Muhammed Ahmed. "Kurrâü'l-Kur'ân ve devrühümü'l-hadâriyyi fî Mısır fî 'ahdi'l-Fâtımî". *Vakâi' Târîhiyye* 34/2 (2021), 1-44.
- Akcan, Resul. "Ebû Amr ve Kiraatinin Özellikleri". *On Dört Kiraat İmamı ve Kiraatlerinin Özellikleri*. ed. Ahmet Gökdemir. 65-103. Ankara: İlâhiyât Yayınları, 2023.
- Altıkulaç, Tayyar. *Günümüze Ulaşan Mesâhif-i Kadîme: İlk Mushaflar Üzerine Bir İnceleme*. İstanbul: IRCICA-İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, 2015.
- Altıkulaç, Tayyar. "İbn Eşte". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/477. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Altıkulaç, Tayyar. "İbn Galbûn, Ebü'l-Hasan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/499-500. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Altıkulaç, Tayyar. "Verş". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/63. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Âlu İsmail, Nebîl b. Muhammed İbrahim. *İlmü'l-kırâât -neş'etühû, etvâruhû, eseruhû fi'l-'ulûmi'-ş-şer'iyye-*. Riyad: Mektebetü't-Tevbe, 1421.
- Âşûr, Saîd Abdülfettâh. "Ezher (Eğitim Öğretim ve Sosyal Hayat)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/59-63. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Aynî, Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ. *Meğâni'l-ahyâr fi şerhi esâmî ricâli Meâni'l-âsâr*. thk. Muhammed Hasan İsmail. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1427.
- Bağdatlı İsmail Paşa. *Hediyetü'l-ârifîn esmâü'l-müellifîn ve âsâru'l-musannifîn*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, ts.
- Bâkılânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib el-Basrî. *el-İntisâr li'l-Kur'ân*. thk. Muhammed İsâm el-Kudât. Amman/Beyrut: Dâru'l-Feth/Dâru İbn Hazm, 2001.
- Başal, Abdulhalim. *Endülüs'te Kiraat İlmi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.

- Bostan, Osman. "Hamza ve Kıraatinin Özellikleri". *On Dört Kıraat İmamı ve Kıraatlerinin Özellikleri*. ed. Ahmet Gökdemir. 167-213. Ankara: İlâhiyât Yayınları, 2023.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. *et-Târîhü'l-kebîr*. thk. Muhammed Abdülmüîd Hân. 8 Cilt. Haydarabad: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1362.
- Cemmâîlî, Abdülganî b. Abdilvâhid b. Ali el-Makdisî. *el-Kemâl fî esmâî'r-ricâl*. thk. Şâdî b. Muhammed b. Sâlim. 10 Cilt. Kuveyt: el-Hey'etü'l-âmme, 1437.
- Çatal, Adem. "Nâfî' ve Kıraatinin Özellikleri". *On Dört Kıraat İmamı ve Kıraatlerinin Özellikleri*. ed. Ahmet Gökdemir. 9-28. Ankara: İlâhiyât Yayınları, 2023.
- Dânî, Ebû Amr Osman b. Saîd b. Osman. *Câmi'u'l-beyân fî'l-kırââtî's-seb'i'l-meşhûre*. ed. M. Kemal Atik. 2 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1420.
- Dârekutnî, Ebü'l-Hasan Ali b. Ömer b. Ahmed. *el-Mü'telif ve'l-muhtelif*. thk. Muvaqqaf b. Abdullah. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1406.
- Demirci, Nur Kübra. *Kıraat İlminin Endülüs'e İntikalinde Mısır Kıraat Âlimlerinin Etkisi*. Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Derman, M. Uğur. "Hat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/427-437. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Ebbâh, Muhammed Muhtar Vüld. *Târîhu'l-kırâât fî'l-meşrik ve'l-mağrib*. Mağrib: Isesco, 1422.
- Eyice, Semavi. "Amr b. Âs Camii". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/81-82. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Fâris, Velîd Meşhûr Abdüttevâb. "Medresetü'l-kırâât fî Mısır ve terâcimü kurrâihâ fî'l-kurûnî's-selâseti'l-ûlâ". *Mecellütü'd-dirâsâti'l-arabiyye* 42/4 (2020), 1843-1886. <https://doi.org/10.21608/dram.2020.161501>
- Fayda, Mustafa. "Abdullah b. Sa'd b. Ebû Serh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/130-131. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.

- Fayda, Mustafa. "Taberî, Muhammed b. Cerîr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/314-318. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Gökdemir, Ahmet. "Kiraat Eğitiminde Ali b. Süleyman el-Mansûrî Öncesi Mısır Tarikinin Arka Planı: Biyografik Bir İnceleme". *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 18/1 (2018), 177-192. <https://doi.org/10.33420/marife.403018>
- Gökdemir, Ahmet. "Osmanlı Kiraat Eğitiminde Tarikler, Meslekler ve Mesleklerin Temel Eserleri". *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 13 (2019), 91-123. <https://doi.org/10.16947/fsmia.582365>
- Gökdemir, Ahmet. "Osmanlı Kiraat Eğitiminde XIX. Yüzyıl Mısır Tarikinin Arka Planı: Biyografik Bir İnceleme". *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 5/1 (2019), 1-27.
- Hamîtü, Abdülhâdî. *Kırâetü'l-İmâm Nâfi' 'inde'l-meğâribe min rivâyeti Ebî Sa'îd Verş*. 6 Cilt. Fas: Menşûrâtü Vezâreti'l-Evkâf, 1424.
- Havuz, Hasan Hüseyin. "Âsım Kiraatinin Senedi ve Şu'be-Hafs Rivayetlerinin Temellendirilmesi". *Balıkesir İlahiyat Dergisi* 12 (29 Aralık 2020), 105-128.
- Havuz, Hasan Hüseyin. *İmâm-ı Âsım ve Âsım Kiraatı -Tayyibe Tariki Çerçevesinde Şu'be ve Hafs Rivâyetleri-*. İstanbul: Kitap Dünyası, 2025.
- Havuz, Hasan Hüseyin. *Temel Tecvid Kuralları -Teyisîr/Şâtibiyye ve Mukaddimetü'l-Cezeriyye Çerçevesinde-*. İstanbul: Kitap Dünyası, 2024.
- Hüzelî, Ebü'l-Kâsım Yûsuf b. Alî b. Cübâre. *el-Kâmil fi'l-kırâât ve'l-erbaîne'z-zâide aleyhâ*. thk. Cemâl b. es-Seyyid b. Rifâi Şâyib. Kahire: Müessesetü Semâ, 2007.
- İbn Abdülber, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf en-Nemerî. *el-İstîâb fî ma'rifeti'l-ashâb*. thk. Ali Muhammed el-Bicâvî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1412.
- İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh ed-Dimaşkî. *Târîhu medîneti Dimaşk*. thk. Muhibbüddin Ebî Saîd Ömer b. Garâme el-Amravî. 80 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1995.
- İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris. *el-Cerh ve't-ta'dîl*. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1372.

- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Askalânî. *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*. thk. Adil Ahmed Abdülmevcûd - Ali Muhammed Muavviz. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Askalânî. *Lisânü'l-mîzân*. thk. Abdülfettâh Ebû Gudde. 10 Cilt. Beyrut: Mektebü'l-matbuati'l-İslâmiyye, 2002.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Askalânî. *Ref'u'l-ısr 'an kudâti Mısr*. thk. Ali Muhammed Ömer. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1418.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Askalânî. *Tehzîbü't-tehzîb*. 12 Cilt. Haydarabad: Meclisü Dâirati'l-Maârif, 1325.
- İbn Hallikân, Ebü'l-Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed. *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân*. thk. İhsan Abbas. 7 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1398.
- İbn Kindî, Ömer b. Muhammed b. Yûsuf. *Fedâilü Mısr el-Mahrûse*. thk. Ali Muhammed Ömer. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1417.
- İbn Mücâhid, Ebû Bekr Ahmed b. Musa b. el-Abbas et-Temîmî. *Kitâbü's-seb'a fi'l-kırâât*. thk. Şevkî Dayf. Mısır: Dâru'l-Maârif, 1400.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Menî' el-Kâtib. *et-Tabakâtü'l-kübrâ*. thk. Muhammed Abdülkadir 'Atâ. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1410.
- İbn Vehb, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim el-Fihri. *el-Câmi'-Tefsîrü'l-Kur'ân*. thk. Miklos Muranyi. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2003.
- İbn Yûnus, Ebû Saîd Abdurrahman b. Ahmed es-Sadeî el-Mısrî. *Târîhu İbn Yûnus es-Sadeî*. thk. Abdülfettah Fethî Abdülfettah. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1421.
- İbnü'l-Cezerî, Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed. *en-Neşr fi'l-kırââtü'l-aşr*. thk. Zekeriyya Umeyrât. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 4. Basım, 2011.
- İbnü'l-Cezerî, Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed. *Gâyetü'n-nihâye fî esmâi ricâli'l-kırâât evle'r-rivâye*. thk. Ebû İbrahim Amr b. Abdullah. 4 Cilt. Kahire: Dâru'l-Lü'lüe, 1438.

- İbnü'l-Cezerî, Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed. *Müncidü'l-mukri'în ve mü'rşidü't-tâlibîn*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1999.
- İbnü'l-Cezerî, Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed. *Takrîbü'n-neşr fi'l-kırâati'l-'aşr*. Medine: Mecma'u'l-Melik Fehd, 1433.
- İbnü'l-Esir, Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed İzzeddin. *Üsdü'l-gâbe fi ma'rifeti's-sahâbe*. thk. Ali Muhammed Muavviz - Adil Ahmed Abdülmevcûd. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424.
- İbnü'l-Faradî, Ebü'l-Velîd Abdullah b. Muhammed b. Yûsuf el-Kurtubî. *Târîhu'l-'ulemâi ve'r-ruvâti li'l-'ilmi bi'l-Endelüs*. 2 Cilt. Kahire: Matbaatü'l-Medenî, 2. Basım, 1408.
- Kâdî İyâz, Ebü'l-Fazl İyâz b. Mûsâ el-Yahsubî. *Tertîbü'l-medârik ve takrîbü'l-mesâlik li-ma'rifeti a'lâmi mezhebi Mâlik*. thk. Muhammed Tâvî et-Tancî ve dğr. 8 Cilt. Fas: Vizâretü'l-Evkâf, 2. Basım, 1983.
- Kandemir, M. Yaşar. "Muâz b. Cebel". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/338-339. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Kara, Mehmet. "Âsım ve Kıraatinin Özellikleri". *On Dört Kıraat İmamı ve Kıraatlerinin Özellikleri*. ed. Ahmet Gökdemir. 137-166. Ankara: İlâhiyât Yayınları, 2023.
- Karaarslan, Nasuhi Ünal. "İbn Galbûn, Ebü't-Tayyib". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/500-501. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Kâsım b. Sellâm, Ebû Ubeyd el-Herevî el-Ezdî. *Fedâilü'l-Kur'ân*. thk. Mervan Atıyye vd. Beyrut/Dımaşk: Dâru İbn Kesîr, 1995.
- Kindî, Ebû Amr Muhammed b. Yûsuf. *el-Vülât ve'l-kudât*. thk. Ahmed Ferîd el-Müzenî - Hasan Muhammed İsmail. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424.
- Koyuncu, Recep. *Kıraat İlmi Takrîb Usûlü*. İstanbul: Hacıveyiszade İlim ve Kültür Vakfı, 2. Basım, 2021.
- Koyuncu, Recep - Kılıç, Süleyman. "İbnü'l-Cezerî Öncesi Kıraat Ekollerine Genel Bakış". *Kilitbahir* 23 (2023), 191-218.

- Köse, Saffet. "İbn Vehb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/441-442. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Makdisî, Muhammed b. Ahmed el-Beşşârî. *Ahsenü't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-ekâlîm*. Leiden: y.y., 2. Basım, 1906.
- Makrîzî, Ebû Muhammed Takıyyüddîn Ahmed b. Alî. *el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi-zikri'l-hutât ve'l-âsâr*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418.
- Mâriğânî, İbrâhim b. Ahmed. *Delilü'l-hayrân 'alâ Mevridi'z-zamân fî fenni'r-resm ve'z-zabt*. thk. Abdüsselam Muhammed el-Bekkârî. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2005.
- Maşalı, Mehmet Emin. *Tarihi ve Temel Meseleleriyle Kıraat İlmi*. Ankara: Otto Yayınları, 2016.
- Maşalı, Mehmet Emin. *Verş ve Rivayeti*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1996.
- Moğultay b. Kılıç, Ebû Abdillâh Alâüddîn el-Bekcerî. *İkmâlü Tehzîbi'l-kemâl fî esmâi'r-ricâl*. thk. Muhammed Osman. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2011.
- Muhammed Ahmed Müflih el-Kudât vd. *Mukaddimât fî 'ilmi'l-kırâât*. Amman: Dâru Ammâr, 2001.
- Müstağfirî, Ebû'l-Abbâs Ca'fer b. Muhammed b. el-Mu'tez. *Fedâilü'l-Kur'ân*. thk. Ahmed b. Fâris. 2 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1427.
- Özen, Şükrü. "Leys b. Sa'd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/164-168. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Özkuyumcu, Nadir. "İhşîdîler". *Yeni Türkiye* 22/83 (2016), 66-93.
- Seyyid, Eymen Fuâd. "Fâtımîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/228-237. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Sûsan bint Hasan. "Tabakâtü kurrâi'l-medreseti'l-Mısriyye min bidâyeti'l-karni'l-evveli'l-hicrî ilâ nihâyeti'l-karni'r-râbi'i'l-hicrî". *Mecelletü'r-râsihûn* 9/4 (2023), 77-96.

- Sütşurup, İhsan. "İbn Âmir ve Kıraatinin Özellikleri". *On Dört Kıraat İmamı ve Kıraatlerinin Özellikleri*. ed. Ahmet Gökdemir. 105-136. Ankara: İlâhiyât Yayınları, 2023.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr. *Hüsnü'l-muhâdara fî târîhi Mısır ve'l-Kâhire*. thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim. 2 Cilt. b.y.: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabî, 1387.
- Tetik, Necati. *Başlangıçtan IX. Asra Kadar Kıraat İlminin Talimi*. İstanbul: İşaret Yayınları, 1990.
- Yıldız, Hakkı Dursun. "Ahmed b. Tolun". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/141-143. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Yılmaz, Lokman. "Bir Kıraatçi Olarak Ebû Ca'fer et-Tahâvî ve Müşkilü'l-âsâr'da Kıraatler". *Diyanet İlmi Dergi* 59/3 (2023), 817-848. <https://doi.org/10.61304/did.1269641>
- Yüksel, Yakup. "Kıraatlerin Mâhiyeti ve Tarihi". *Mevzu – Sosyal Bilimler Dergisi* 5 (15 Mart 2021), 127-168. <https://doi.org/10.5281/zenodo.4322646>
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr 'ale't-tabakâti ve'l-a'sâr*. thk. Tayyar Altıkulaç. 4 Cilt. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1995.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. thk. Şuayb el-Arnaût. 25 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 3. Basım, 1985.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Târîhü'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhir ve'l-a'lâm*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 15 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1424.
- Ziriklî, Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd. *el-A'lâm: Kamûsu terâcîm li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ min'el-Arab ve'l-müstarebîn ve'l-müsteşrikîn*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 15. Basım, 2002.